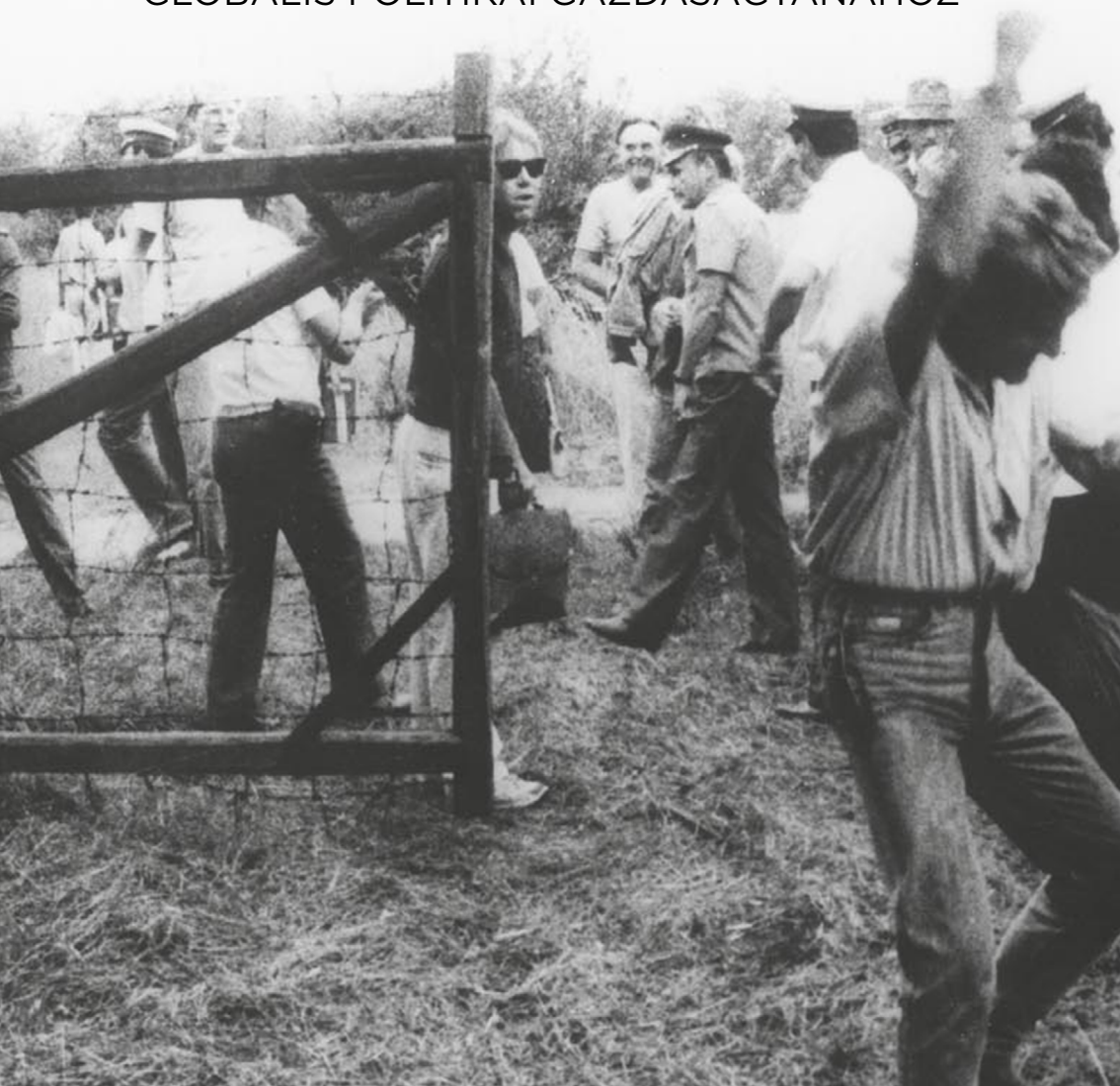

*Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes,
Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba
és Pinkasz András*

1989

SZEMPONTOK A RENDSZERVÁLTÁS
GLOBÁLIS POLITIKAI GAZDASÁGTANÁHOZ

Az alábbiakban a magyar rendszerváltás általában 1989-cel megjelölt fordulatainak az újragondolására teszünk kísérletet, egy globális folyamatokra érzékeny, történeti, politikai gazdaságtani szemlélet alapján. Rögzítve egy hosszabb távú közös kutatás szempontjait, áttekintjük Magyarország betagozódását a kapitalista világrendszerbe, valamint megmutatjuk, hogy milyen világgazdasági és geopolitikai folyamatok határozták meg az ország függő fejlődését. Magyarország kapitalista világrendszeren belüli helyzetének és lehetőségeinek bemutatásakor különös figyelmet fordítunk az eladósodás folyamatára, melyet nem tipikus magyar sajátoságként, hanem a globális strukturális mozgások által beszűkülő nemzetállami mozgástér következményeként mutatunk be. Perspektívánkat röviden kiterjesztjük a rendszerváltást követő két évtizedre, valamint a 2008 utáni fordulatra. Végül két esettanulmányon keresztül megmutatjuk, hogy milyen következtetésekre juthatunk az általunk vázolt elméleti stratégia alkalmazásával a szocializmushoz és rendszerváltáshoz kapcsolódó ideológiák és gazdaságpolitikák értelmezésében. Meglátásunk szerint mind a „demokrácia” vagy „diktatúra”, mind a „terv” vagy „piac” vitái, melyek meghatározták a rendszerváltás értékeléseit, egészen más megvilágításba kerülnek, ha a globális folyamatok részeként, hosszú távú történeti perspektívában vizsgáljuk őket. Hosszú távon Magyarország félperifériás pozíciójában két – a „felzárkózásnak” csak a reményét, de nem a sikerét biztosító – gazdaságfejlesztő stratégiát azonosítunk: a liberalizálást és a protekcionizmust. A két stratégia, melyek közötti váltások a globális felhalmozási ciklusokhoz kötődnek, meghatározták az elitek helyi felhalmozási ciklusokon belül megszülető projektjeit és a történetileg kialakult függő helyzetünk ezekhez kötődő értelmezéseit.

Mi volt 1989? Az alábbiakban a kérdéshez nem a magyarországi „szocializmus” vagy „kapitalizmus” definíciója, a különböző rendszerek közötti átmenet időpontjának a pontos meghatározása felől kívánunk hozzászólni, s nem is a személyes (morális) felelősségek kérdését firtatjuk. A cikk és a lapszám célja, hogy más perspektívából tegye fel a kérdést. Ez a perspektíva úgy tekint a magyar társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokra, mint a modern világgazdaság és az ezekben meghatározott társadalmi csoportképződési folyamatok betagozott részére. A cikk ennek megfelelően egyrészt történeti narratívába ágyazva áttekinti azokat az alapvető makrogazdasági tényezőket – különösen az eladósodás folyamatát –, amelyek a szocialista gazdaság, majd a rendszerváltás alakulását befolyásolták; másrészt rámutat arra, hogy az ellenzéki politikai-értelmiségi csoportok világnézete, valamint a gazdaságpolitikai viták hogyan változtak, s a különböző cselekvők milyen utakat találtak az átalakuló strukturális feltételek között. A cikk nem tartalmaz kész

Köszönjük Gille Zsuzsának, hogy észrevételeivel és tanácsaival segített pontosítani érvelésünket és felhívta a figyelmünket számos dilemmára.

kutatási eredményeket, hanem felvázolja egy hosszú távú kutatásnak azt az előzetes keretrendszerét és súlypontjait, amelyeket a Helyzet Műhely tagjainak közös munkája alakított ki.¹

Mielőtt azonban a rendszerváltás történetének érzékeny területére lépünk, érdemes röviden tisztázni elemzésünk elméleti hátterét. A magyar és kelet-európai folyamatok világszintű beágyazottságának vizsgálatában arra a hagyományra támaszkodunk, amely a modern társadalmi-gazdasági folyamatokat a kapitalista világgazdaság történetileg kifejlődő rendszerének részeként elemzi. Az egyszerűség kedvéért a kapitalista világgazdaság történetileg kifejlődő, világszintű társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét kapitalista világrendszernek fogjuk nevezni. Hangsúlyozzuk, hogy e fogalommal nem kizárólag a leginkább Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, André Gunder Frank és Samir Amin nevével fémjelvezhető, szűk értelemben vett világrendszer-iskola hagyományára utalunk, hanem arra a tágabb vitatérre, amely a történetileg kifejlődő kapitalista világgazdaságot a modern társadalmi folyamatok alapvető elemzési egységeként kezeli és amelyben különböző társadalomtudományi megközelítések felől érkező kutatók vettek és vesznek részt. Saját tájékozódásunk szempontjából alapvetőnek tekintjük azokat a vitákat, amelyeket e vitatéren belül a szűk értelemben vett világrendszer-iskolával szemben folytattak más háttérrel rendelkező és eltérő hagyományokból érkező kutatók. Ilyen vitapont a nemzetközi cserekapcsolatokon alapuló világrendszer-elemzés osztályelemzés felőli kritikája és továbbbítése (Brenner 1977; Laclau 1971), a monolit államfogalom finomítása a transznacionális hatások, az állam alatti és fölötti léptékek bevezetésével (Brenner 1999; Taylor 1981; Swyngedouw 1997), a rendszermeghatározottságokkal összefüggésben a cselekvőket azonosító kutatásokban a transznacionális osztályképződés és osztályokon belüli törések hangsúlyozása (van der Pijl 1998), a strukturális determinizmussal szemben a kultúra és a cselekvés perspektívájának kiemelése (Gill 1993), valamint a centrum dinamikáin alapuló elemzés posztkoloniális (Chakrabarty 2000) és dekoloniális (Mignolo 2011) kritikái.

A világrendszer-elemzés így értett hagyományára nem mint tisztán elméleti, kézikönyvekben is megtalálható kifejtésekre támaszkodunk (pl. Wallerstein 2010), hanem mint arra az empirikusan kidolgozott történeti anyagra, amely ebben a hagyományban

1 A cikkben megjelenő szempontok elsősorban a következő olvasóköri anyagán és vitáin alapulnak: a 2012. őszi Rendszerváltás elméletei (körtartók: Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Jelinek Csaba, Szepe András), a 2013. tavaszi Posztoszocializmus gazdaságantropológiája, a 2013. őszi Világrendszer (Gerőcs Tamás) és Népi mozgalom (Pinkasz András) és a 2014. tavaszi Adósság (Csurgó Dénes, Éber Márk Áron, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András) és 1989 (Deme János, Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Jelinek Csaba, Pinkasz András, Vigvári András). A 2012/13-ban megtartott olvasókörieket a Társadalomelméleti Kollégium is meghirdette. Az egyes körök részletes leírását, valamint a Helyzet Műhely bővebb bemutatását lásd <http://helyzet.wordpress.com>.

megszületett, s amely a modern kapitalista világrendszer megszületésével és történeti fejlődésével foglalkozik. Benyomásunk szerint a szűk értelemben vett világrendszer-iskola és kritikusai közti különbségek sokkal inkább az elméleti összegzésekben kristályosodnak ki, a komplex történeti elemzésben sem az osztályelemzés hiánya, sem az állam fetiszizálása, sem a centrum logikájának determinista alkalmazása nem jellemző a szűk értelemben vett világrendszer-iskolára (Wallerstein 1974, 1979; Arrighi 1994).

Ennek a keretnek elsődleges jelentősége számunkra abban áll, hogy segít a magyar és kelet-európai folyamatokat a közös globális történelemben, a többi folyamattal kölcsönhatásban alakuló elemekként elhelyezni. Így lehetővé válik azoknak az elemzési és identifikációs hibáknak az elkerülése, amelyek a helyi társadalmakat a centrum társadalmainak történetéből absztrahált fejlődési modellekbe igyekeznek beleszorítani – ezek az elemzések ugyanis a centrumtól való eltérések miatt ontológiai problémákba ütköznek (lásd az „ilyen ország nincs” vagy az „elrabolt történelem” képzeteket).² A társadalmi kölcsönhatások különböző szintjeinek általunk használt megközelítése a kortárs kutatási ágak közül rokonságban áll a neogramsciánus nemzetközikapcsolatok-kutatásokkal (Cox 1987; Gill 1993), az európai kritikai politikai gazdaságtan transznacionális osztályképződés-kutásaival (van der Pijl 1998; Overbeek 2004; van Apeldoorn 2004), a felhalmozási rezsimek regulációs felfogásával (Jessop és Sum 2006), az antropológiában és szociológiában a globális és helyi folyamatok összekapcsolódásával foglalkozó kutatásokkal (Wolf [1982] 1995; Burawoy 2009), valamint a kritikai földrajz léptékfogalmával (Smith 1984).

A magyar társadalom rendszerváltás előtti és utáni belső viszonyainak kritikájában a külső és belső hatásokat integráló szempontrendszert többen is alkalmazzák. Hasonló megközelítésben dolgozta fel például Böröcz József (1992) a kettős függőség fogalmát, Szelényi Iván ([1988] 1992) a szocialista polgárosodás folyamatát, Szalai Erzsébet (1989, 1997, 2001) a késő kádári technokrácia rendszerváltásbeli szerepét, Melegh Attila (2006) pedig a kelet-nyugat lejtő koncepcióját. Krausz Tamás a szocialista felzárkózási kísérlet szovjet példájának elemzése felől világított rá a magyar szocializmus értékelésének kulcsponthaira (1991, 1996). Dorothee Bohle és Greskovits Béla (2012) a kapitalizmus változatairól szóló elméletének (*varieties of capitalism*) szempontjai szerint vetette össze a visegrádi négyek rendszerváltás utáni fejlődését; Otto Holman (1998), Arjan Vliegenthart és Henk Overbeek (2008) és Jan Drahokoupil (2008) az amszterdami kritikai politikai gazdaságtani iskola szempontjai szerint elemezte a magyar gazdaság 1989 utáni fejlődését. Az etnográfiai módszertant alkalmazó kutatók közül Martha Lampland (1995) a mezőgazdasági

2 Erre a hibára világít rá többek között Gille Zsuzsa jelen lapszámban közölt cikkében ([2000] 2014). A tanulmány azt a gyakorlatot kritizálja, amely az EU-hoz újonnan csatlakozott országokat olyan modell szerint ítéli el, mely egy ideális, de Nyugat-Európában sem megvalósult társadalomképből indul ki.

munka átalakulását elemezte az első világháborútól az 1980-as évekig Magyarországon, Michael Burawoy és Lukács János (1992) a rendszerváltás környéki gyári munkát vizsgálta, később Gille Zsuzsa (2007) hasonló szellemben elemezte a hulladékkezelés politikáit a szocializmus időszakától a 2000-es évekig. Bodnár Judit (2001) az urbanizációt és Budapest átalakulásának kérdéskörét helyezte a globális folyamatokra érzékeny perspektívába. A magyar szakirodalomban kifejezetten a világrendszer-elemzés szempontjait alkalmazzák a *Fejlődés-tanulmányok* sorozat kötetei és az *Eszmélet* folyóiratban közölt viták. A magyar történettudományban a Pach Zsigmond Pál (1968, 1970), Niederhauser Emil (2001), Katus László (1967), Berend T. Iván és Ránki György (1976) neveivel fémjelezhető hagyomány a kelet- (és közép-) európai folyamatokat a kapitalista világ gazdaság kialakulásának tágabb folyamataival összefüggésben vizsgálta. A régió történelmi elhelyezéséről szóló magyarországi gondolkodásban ugyancsak erős hagyomány a jog- és szellemtörténeti hangsúlyú komparatív perspektíva: Hajnal István (1936), Bibó István ([1971–72] 1986) és különösen Szűcs Jenő újabb összefoglalásában (1981).

Elemzési keretünkben tehát a modern társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok alapvető elemzési egységének a történetileg kialakult kapitalista világrendszert tekintjük. Ez nem feltételezi, hogy mindenütt kapitalista viszonyok uralkodnak: a kapitalista viszonyok a világpiacra belül dominánsak, de sok területen más termelési módokkal kapcsolódnak össze (Meillassoux 1972; Wolf [1982] 1995; Amin 1977). Az osztálypozíciót a világrendszer integrált dinamikáiban a termelés folyamatában elfoglalt pozícióként határozzuk meg. Az osztályok alakulása a teljes világrendszer szintjén zajlik, így nem értelmezhető pusztán nemzetállami keretek között. Mint a világrendszer dinamikáinak eredményeként alakuló pozíció, az osztálypozíció mélyen meghatározza az egyének és csoportok mozgásterét, érdekeit és lehetőségeit. Ugyanakkor ez a mindennapi élet ideológiai, koalíciós, rituális stb. valóságához képest absztrakt pozicionáltság nem feltétlenül jelentkezik (időben tartós) fenomenológiai csoporttulajdonságok vagy „osztálytudat” szintjén, sőt az adott csoportok vagy egyének életútjában sem feltétlenül állandó. A világrendszer szintjén különböző osztálypozíciókat elfoglaló társadalmi csoportok és csoportfrakciók egymáshoz való viszonya mint politikai viszony tipikusan nem a világrendszer szintjén fogalmazódik meg, hanem az állam és államközi viszonyok szintjén, s tükrözi az ahhoz képest megköthető frakcióközi koalíciókat.

Az államok és az államközi viszonyok a világ gazdaság szintjén zajló termelési és felhalmozási folyamatok részeként alakulnak. A világrendszer-elemzés a világ gazdaságban zajló hierarchikus munkamegosztás szempontjából megkülönbözteti a centrumot, a félperifériát és a perifériát, s az államközi rendszeren belül beszél centrum-, félperifériás és perifériás államokról. Az államközi rendszer centrum-félperiféria-periféria felosztása itt nem egy térbeli felosztást jelent, s nem is azt, hogy az egyes államokon belül homogén

módon ugyanazok a funkciók érvényesülnek – pl. hogy ne lenne szegénység New York egyes negyedeiben. Az államokra vonatkoztatva a centrum, félperiféria és periféria fogalma arra utal, ahogyan a hierarchikus globális munkamegosztás az állami infrastruktúrák és a nemzetgazdaság szintjén kifejeződik, például abban, hogy a helyi csoportok egyes állami infrastruktúrákat a globális felhalmozási küzdelmeken belül milyen, a globális munkamegosztás funkcióiban betöltött osztálypozícióból tudják megszervezni. A világrendszer-elemzés hagyományában az államot olyan intézménynek tekintjük, amely a globális felhalmozási küzdelmek történeti ciklusaiban változó funkciókat tölt be; így a helyi gazdasági vagy osztályviszonyokat nem az állam mint monolit, időtlen egység felől közelítjük meg (Arrighi [1997] 2000).

A társadalmi szerveződés állam „alatti” és „feletti” szintjeit tekintve már az 1980-as években felmerült a különböző földrajzi léptékek integrálása a világrendszer-elemzésbe (Taylor 1981), majd a következő három évtizedben az egyenlőtlen fejlődés (Smith 1984) és a globalizáció (Swyngedouw 1997) fogalmainak kidolgozásával a globális perspektívát sikerült összeegyeztetni az érzékenyebb térelméleti modellekkel, a tér kapitalista termelésének és magának a léptéknek a globális-lokális viszonyrendszerben konstruált fogalmával (Brenner, 1999; Mackinnon 2010; Marston 2000). Elemzésünkben ezekre a vitákra támaszkodva a léptékeket – például a nemzetállam léptékét – nem mint fix határokkal rendelkező tartályt kezeljük (a tartályszerű térszemléletre épülő módszertani nacionalizmus kritikájáról lásd Wimmer és Glick Schiller 2002). Jelen cikkben ugyanakkor, mivel Magyarország világrendszerbeli integrációjának egyik alapvető mechanizmusával, az államadóssággal foglalkozunk, az állami szint kiemelt szerepet kap. Ez a hangsúly az elemzés tárgyának, nem pedig az elméleti kiindulópontunknak köszönhető – egyéb elemzéseinkben más hangsúlyok kerülnek előtérbe.

A tudat és cselekvés (*agency*) szerepét – szemben a mechanisztikus vagy a szellem szabadságát hirdető megközelítésekkel –, a strukturális folyamatok részeként kialakuló, de azokra saját erővel visszaható tényezőként gondoljuk el, összhangban a kultúraszociológia és a szociálintropológia hagyományaival (Bourdieu [1979] 1984; Wolf [1982] 1995). Az osztályfrakciók közötti hatalmi harcok a tudatosulási folyamatok szintjén is jelentkeznek a hegemoniáért folytatott küzdelemben vagy az annak való alárendelődésben (Gramsci 1971). Az alárendelt pozícióból nem következik automatikusan az alárendelés elvének kritikája, sem az alárendelés szimbolikus legitimációjának a kritikája. Az alárendeltek a legtöbb esetben az alárendelés (náluk erősebb) elvének megfelelően cselekszenek, így maguk is hozzájárulnak az alávetés logikájának újratermeléséhez. Jelen lapszám tanulmányai közül ezt példázza az antipopulizmusnak mint a kelet-európai alárendelődés szimbolikus elemének bemutatása (Gagyai 2014a).

A magyarországi folyamatok elemzésében tehát a helyi folyamatokat nem kizárólag a magyar társadalom belső viszonyrendszeréből kívánjuk megérteni, hanem a kapitalista világrendszer történetileg kifejlődő dinamikáinak a részeként vizsgáljuk. Ebből következik, hogy a folyamatok több léptéken értelmezhető helyi formáit nem tekintjük a világrendszer kifejlődésében más pozíciót elfoglaló országokéival összehasonlítható, „ugyanazon” elemeknek. Hibásnak tartjuk azt a megközelítést, amely a szuverenitás, a demokrácia vagy a belső elnyomás „magyar” viszonyait a centrumországok belső viszonyaihoz méri, mint azonos lényegű, de mértékükben vagy fejlettségükben különböző viszonyokat. Mi az állami infrastruktúrák és különböző társadalmi csoportok viszonyát a világrendszer szintjén zajló folyamatnak a különböző pozíciókban különböző formákban megjelenő elemeként vizsgáljuk. Innen nézve a centrum polgárosodása és a félperiféria középosztályának a hiánya ugyanannak a világrendszerbeli felhalmozási dinamikának két különböző pozícióban jelentkező, de összefüggő és elválaszthatatlan eleme. Ugyanígy, mivel a belső hatalmi viszonyok egyúttal a belső csoportok globális hatalmi viszonyokhoz képest meglévő relatív erejét és szövetségeit tükrözik, a szuverenitás és a demokrácia kérdései egészen más dinamikákra mutatnak rá a centrum és a (fél)perifériák társadalmában. A demokrácia és a szuverenitás elvi értékeit elismerve tehát mi elsősorban nem lebecsülni kívánjuk a hazai politikai fejlődést, hanem éppen a hazai fejlődés valós formáinak a világrendszerbe ágyazott történeti kifejlődését kívánjuk megérteni.

E megközelítés alapján az államszocializmust a félperifériás fejlődésre jellemző, erős állami szerepre épülő felzárkózási erőfeszítésnek tekintjük; külső viszonyaiban a kapitalista világ gazdaságba bekapcsolt, de belső viszonyaiban nem tisztán kapitalista termelési módként fogjuk fel. A szocialista állam szerepét és a szocializmuson belüli társadalmi viszonyokat eszerint az egybefüggő külső és belső meghatározottság szerint kívánjuk elemezni. A *longue durée* (Braudel [1979] 1985) perspektívájából az államszocialista felzárkózási kísérletek a kapitalista világrendszerbe bekapcsolódó kelet-európai országok felülről vezérelt felzárkózási kísérleteinek a sorozatába illeszkednek (Chase-Dunn 1980; Frank 1977; Wallerstein 1976). Ennek során Magyarország jellemzően nem közvetlenül a centrum piacaiba tagozódik be, hanem valamely közeli, a maga részéről ugyancsak a felülről vezérelt felzárkózást célzó birodalom gazdaságába illeszkedik be, alávetett pozícióban (lásd például Magyarország kapcsolódását az Osztrák–Magyar Monarchiához, a német hadigazdasághoz vagy éppen a szovjet érdekszférához).

VILÁGGAZDASÁGI BETAGOZÓDÁS ÉS NYUGATI FÜGGÉS: A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁG ELŐZMÉNYEI

A TŐKÉS VILÁGRENDSZER KIALAKULÁSA ÉS A FÉLPERIFÉRIA BETAGOZÓDÁSI STRATÉGIÁI

A szocializmus vizsgálatánál jellegzetes kulcselem a modernizációs elmaradottság kérdésköre: a polgárosodás-demokrácia és a rendiesség-állami túlhatalom szembeállítás. Az elmaradottság (rendiesség, állami túlhatalom) több helyen³ úgy jelenik meg, mint az orosz vagy kelet-európai fejlődés specifikuma, ami megelőzte és megalapozta a szocialista rendszert, s amely a felzárkózási kísérletek kudarcaiban azóta is kísért. A globális elemzés perspektívájából nézve ez a specifikum azonban nem az időbeli lemaradásnak, hanem a nyugati fejlődéssel egybefüggő közös fejlődésnek köszönhető. A világrendszer-elemzés hagyománya ezt a jelenséget nevezi egyenlőtlen fejlődésnek (Amin 1977).

Ha ebből a perspektívából szeretnénk közelíteni 1989-hez, akkor érdemes visszamenyünk a modern kapitalista világrendszer kialakulásának kezdetéig. A feudalizmus válsága és az abból fakadó társadalmi feszültségek más-más eredményre vezettek Európa országaiban. Míg Angliában a földbérleti rendszer és a bekerítések kialakulásával megalapozták a kapitalista viszonyok létrejöttét (lásd például Dobb 1946), addig az Elbától keletre ezek a küzdelmek az arisztokrácia győzelmével végződtek. A nyugati kapitalizálódó fejlődéssel a keleti országok feudális struktúráikon keresztül léptek kapcsolatba, agrártermékek exportőreiként és az arisztokrácia luxusfogyasztásának importőreiként. Mindkét tevékenység a saját félperifériás nemzeti piacok kialakulásának kárára a centrum – ebben az időben világméretűvé váló – piacait gazdagította. A kedvezőtlen cserearányok miatt ez a kereskedelem a keleti országok számára veszteséges volt, amelyre a feudális államok az adóztatás szigorításával és a társadalmi viszonyok bemerevítésével reagáltak. A refeudalizáció és a második jobbágyság kialakulása keleten a kapitalista világpiac létrejöttének funkcionális részeként ment végbe. Az integrálódó kapitalista világpiac hegemoniaküzdelmei között a periferialódó országokban az állam hatalma az egyes helyi elitfrakciókéhoz képest megerősödött, részben a lefele sodródásból adódó katonai kényszerek miatt, részben a hullámokban megújuló abszolutista felzárkózási erőfeszítések eszközeként (Brenner 1977; Wallerstein 1974; Anderson 1979).

3 Az orosz történelmi vitákhoz lásd Krausz (1991); a magyarországi vitákhoz lásd Katus (1967); Niederhauser (2001); Pach (1994); Berend és Ránki (1979).

A világrendszer piacain a centrum dominanciája a fejlett technológiájú termékek előnyös cserearányában jelentkezik. A felzárkózás szempontjából így a technológia belső fejlesztése mindig is döntő kérdés volt. A félperifériás országok azonban nemcsak technológia-, hanem tőkehiányosak is. Utóbbit belső kizsákmányolással ugyan elő lehet teremteni, a fejlett technológiából azonban tipikusan importra szorulnak, amely finanszírozására – hacsak külső finanszírozást nem von be az ország – az export növelésével kell válaszolni. Minderre viszont a helyben mozgósítható erőforrások ritkán elegendők. A szűkös erőforrásokért folytatott küzdelem helyi szinten az azokért küzdő termelő csoportok (például ágazati gazdasági szereplők) és az általuk támogatott különböző nemzetközi kereskedelmi politikák (liberalizmus vagy protekcionizmus) közötti konfliktusokban jelenik meg. Még ha a fenti körülmények között sikerül is növelni a kivitelt, az tartósan csak nehezen fenntartható: a félperifériás országok ugyanis a centrummal történő kereskedelemben kedvezőtlen és romló cserearányokkal szembesülnek, azaz ugyanazért az importmennyséért egyre több exporttal kell fizetniük. A technológia behozatalának költségeit így tipikusan nem tudják csak a kivitt termékekből befolyó összegből fedezni, külső finanszírozásra kell támaszkodniuk. A hitel vagy működő tőke formájában beáramló pénzügyi eszközök az ország külső függőségének erősödéséhez, valamint eladósodáshoz vezet.⁴

A kapitalista fejlődés immanens része, hogy a kialakulóban lévő centrumtérsegek szabadpiaci egyezményekkel erőltették rá a liberális kereskedelmi viszonyokat a függő termelési viszonyrendszerbe kényszerülő félperifériára. A tőkés fejlődés korai merkantilista szakaszában a brit centrum számos ilyen egyezményt kötött nemcsak a kvázi gyarmati sorba erőszakolt térségekkel, de még a hegemon küzdelmekben tőle elmaradó más centrumállamokkal is.⁵ A kieroszakolt egyezmények nem feltétlenül jártak közvetlen agresszív beavatkozással, bár a gyarmati sorba kerülő perifériánál ez volt jellemző. A centrumállamok között és a félperiférián viszont a mindenkori osztályalkuk eredménye volt, hogy a függőségbe kerülő társadalmak melyik szűk csoportja vált képessé a külső kapcsolatok meghatározására. Az így kialakult termelési feltételek elsősorban tehát a centrum tőkés felhalmozási érdekeit, a félperiféria külkereskedelmén keresztül pedig főleg az exportban érdekelt agrártermelőket hozta előnyös helyzetbe.

A különböző osztályok sokáig jellemzően az agrárszektornak kedvező liberalizáció és a tipikusan az iparfejlesztést támogató protekcionista piacvédelem mentén csaptak össze. E gazdaságpolitikai kérdés a félperifériás fejlődés tipikus stratégiai dilemmája, és a helyi elitek pozícióit és felzárkózási projektjeit hosszú távon ez a függő helyzet határozza

4 Magyarországról empirikusan lásd Szegő (1989) és Vigvári (1990) írásait, valamint ezekre és más további forrásokra támaszkodva Éber (2014) jelen lapszámba írt recenzióját.

5 Lásd például Nagy Britannia 1786-os kereskedelmi szerződését Franciaországgal.

meg. A két stratégia valójában viszont ugyanannak a technológia- és tőkehiányos pozíciónak a két oldala. Bár egyenként mindkét stratégia hajlamos a félperifériás kitörés ígéretének megfogalmazására, valójában a világrendszerbe történő integráció szempontjából ugyanannak a függőségi pályának az ívén mozognak, és bármelyik stratégia kerül hatalomra, hosszú távon a függő fejlődés tipikus akadályaiba ütközik.

A kereskedelmi és piaci liberalizáció a félperiférián elfogadja a globális termelési struktúrában ráosztott szerepet, a félperiféria a már kialakult piaci viszonyok által diktált komparatív előnyök mentén vesz részt a nemzetközi kereskedelembe. A protekcionista fejlesztés ezzel szemben nem a történetileg kialakult (vagy a globális viszonyok átalakulásával rákényszerített) pozíciót akarja fenntartani és fejleszteni, hanem olyan új ágazatok technológiai fejlesztésére tesz kísérletet, amelyen keresztül kedvezőbb cserearányt tud elérni a nemzetközi piacokon. Ez a stratégia bizonyos ágazatokban időnként elzárkózással jár együtt. Hosszú távon mindkét folyamat az előnytelen kereskedelmi és technológiai helyzet miatt eladósodáshoz vagy erősödő külső függéshez, a saját termelőkapacitások folyamatos alulfejlettségéhez vezet. A két stratégia közötti választás hosszú távon nem eltérő fejlődési irányokra, hanem az érdekelt helyi elitcsoportok erőviszonyaira utal. A termelés struktúraváltását (például iparosítást) a félperiférián a technológia- és tőke-transzferen keresztül csak a centrum tudja kikényszeríteni. Ilyen változások jellemzően a centrumban zajló strukturális változások folyományaként alakulnak ki, amelyet a nemzeti történetírás jellemzően a félperiféria belső modernizációjának szokott tekinteni.

A következő alfejezetben egy nagy ívű, csak a történelmi fordulópontokra koncentráló áttekintésben mutatjuk be Magyarország betagozódási lehetőségeit és stratégiáit. Célunk rámutatni arra, hogy a szocialista és posztoszocialista időszak legfőbb dilemmái – ha más megjelenési formában is, de – már megjelentek a tőkés világrendszerbe való integráció korábbi szakaszaiban is.

MAGYARORSZÁG VILÁGGAZDASÁGI POZÍCIÓI A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC TÓL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Magyarország a Rákóczi-szabadságharc leverése után az elitek között megkötött paktum eredményeképpen előnytelenül tagozódott be a Habsburg Birodalomba mint élelmi-szer- és fémnyersanyag-exportőr, valamint iparcikkimportőr. A hétéves háború (1756–63) lezárultával és a brit hegemonia létrejöttével a Habsburg Birodalom fokozatosan marginalizálódott. A kapitalista világgazdaság kialakulásával párhuzamosan a fontos kereskedelmi útvonalak a szárazföldről és a Földközi-tenger vidékéről az atlanti térségbe, azon keresztül pedig a nemzetközi tengeri útvonalak irányába helyeződtek át. Kelet-Európa korábbi

élelmiszer- és nyersanyag-beszállító szerepe így fokozatosan háttérbe szorult, Magyarország előnytelen betagozódása a Habsburg Birodalomba és ezen keresztül a világgazdaságba megszilárdult.

Az 1848-as forradalomban kicsúcsosodó nemzeti függetlenedési küzdelem is más megvilágításba kerül, ha a függő betagozódás figyelembevételével elemezzük. Gazdasági szempontból ekkor – a későbbiekhez hasonlóan – az utoléró fejlődés két lehetséges stratégiáját fogalmazták meg: Széchenyi az agrárliberalizáció, Kossuth a protekcionista iparfejlesztés útját képviselte.⁶ A két stratégia vitájában a kapitalista világrendszerbe való félperifériás betagozódás alapvető dilemmája jelent meg, amely a későbbi hasonló kísérletek dinamikáit is előrevetítette. A forradalom és az azt követő megtorlás miatt végül sem a liberalizáló, sem a protekcionista iparfejlesztő stratégia nem tudott „tisztá formában” érvényesülni: ezek később is inkább mint helyi elitfrakciókat szervező ideológiák, és nem mint jól elhatárolható, konkrét, megvalósult gazdaságpolitikák jelentek meg a magyar történelemben.

Az 1848 utáni időszakban az 1870-es évek gazdasági világválsága jelentett igazi fordulópontot. Nem véletlenül tekinti a hagyományos történetírás az ezt követő három évtizedet a kelet-európai félperiféria modernizációs időszakának. Ez a modernizáció viszont nem véletlenül vezetett pár évtized alatt ugyanahhoz az egyenlőtlen fejlődéshez, mint amely a megelőző korszak merkantilista kapcsolatait is jellemezte. A centrumban az adott termelési feltételek között visszaforgathatatlan tökemennyiség halmozódott fel, ami profitabilitási válsághoz vezetett. Ennek eredményeképpen nagymértékű tőkeexport indult a (fél)perifériák felé, ami a befolyási övezetek fölötti geopolitikai küzdelmeket is magával hozta. Ez a folyamat Kelet-Európában jelentős hitel- és működőtőke-beáramláshoz vezetett, ami államkölcönökben és – az agrártermelésbe, a mezőgazdasághoz kötődő iparba és az infrastruktúrába (pl. vasúthálózat-építésbe) történő – beruházásokban jelentkezett. Ez volt az a periódus, amely elkezdte felszámolni az önellátó birtokrendszert a mezőgazdaságban, kapitalizálta az agrártermelést és a nemzeti tőkével⁷ együtt létrehozta a szabad agrármunkaerőt (Berend és Ránki 1976: 55–85; Kövér 1982). A tőkebeáramlás látványos

6 Részletesebben lásd Kozma (1996: 440–446).

7 A nemzetközi tőke beáramlása következtében a hazai nagybirtokos elit technológiai nyomás alá került. Saját termelésük modernizálására többen jelzáloghitelt vettek fel. Akik ezt sikeresen befektették, tőkés agrárvállalkozóvá válhattak. A pénzügyi forrásokon keresztül ez a nemzetközi tőkés felhalmozás folyamatához kapcsolta a belső osztályképződés feltételeit. Az így létrejövő nemzeti tőke a globális munkamegosztásban és felhalmozásban függő helyet foglalt el, maga is a centrum felhalmozási ciklusának vált részévé. Nemzeti tőkének mégis azért tekinthetjük, mert az osztályformálódási folyamatban a nemzetközi tőkéttől való függősége ellenére a nagy felhalmozási ciklusok

fejlődést hozott, egyszersmind a gazdaság szerkezetében megerősítette a centrumtól való függést.

A kapitalista fejlődésnek ez az első időszaka nagymértékű tökekoncentrációval, a fináncőke és a kartellek dominanciájának kialakulásával járt. A megtermelt jövedelem túlnyomó része a nemzetközi vállalatokon vagy banki konzorciumokon keresztül (osztalék és kamat formájában) hamar elkezdett visszaáramlani a centrumba. A helyi elit a termelés fölötti kontrollt a centrum pénzügyi és nem pénzügyi monopolvállalatainak megjelenésével nagyrészt elveszítette (lásd a dzsentrikérdést), ami felerősítette az elitek közötti belső versenyt – többek között a felértékelődő szerepet betöltő állami erőforrásokért. A centrum polgárosodásával és a centrum piacainak világszintű alakulásával párhuzamosan a félperiférián zajló polgárosodás és az ehhez kapcsolódó proletarizáció a centrumban zajló felhalmozási ciklustól függő és elsősorban ehhez a felhalmozáshoz hozzájáruló folyamat maradt.

Az I. világháborút követő magyarországi területvesztés és a ráncolt jótéteteli kötelezettség következtében kialakult előnytelen gazdasági szerkezet végzetes következményekkel járt. A gazdaság talpraállítása érdekében 1924-ben az ország népszövetségi kölcsönt vett fel, amelynek feltételeként a belső felhalmozást tovább hátráltató adóemelés és megszorításokat írtak elő. Ilyen körülmények között érte el Magyarországot az 1929-től globális szinten kibontakozó gazdasági válság, amely a külkereskedelem világszintű visszaesését, a hitelek drágulását és az agrárarak zuhanását hozta magával. Az alapvető nyersanyagokban és iparcikkben is importra szoruló agrárexportőr-országot ez katasztrofálisan érintette. A tovább szűkülő piacon a belső fejlődési feltételek mellett az addigra felvett nyugati kölcsönök finanszírozhatatlanná váltak, 1931-ben a magyar állam fizetéseképtelenné vált. A harmincas évekre kialakult világszintű protekcionizmus bilaterális szerződésekbe kényszerítette az európai országokat, amelynek következtében Magyarország fokozatosan a német hadigazdaság érdekszférájába került. Bár voltak kitörési kísérletek, mivel azonban más országok (pl. Franciaország és az Egyesült Királyság) nem tudták megvenni az exportkényszerben lévő magyar gazdaság gabonáját, azok sikertelennek bizonyultak. Így a német befolyás tovább fokozódott, és végül a harmincas évek végére Magyarország nagymértékben a német gazdaság és hadiipar kiszolgálójává vált.

biztosította lehetőségek mentén képes volt beindítani a belső felhalmozást, még ha az a nemzetközi tőkés viszonyoknak alárendelve is történt.

ÁLLAMSZOCIALIZMUS: A KETTŐS FÜGGÉSTŐL A PRIVATIZÁCIÓIG

A TŐKE- ÉS TECHNOLÓGIAHIÁNY KÖVETKEZMÉNYEI A SZOCIALISTA KELET-EURÓPÁBAN

A magyar gazdaság 1945 után pár év alatt központilag tervezett gazdasággá vált, ez azonban nem változtatott tőke- és technológiahányos félperifériás helyzetén. A tőkehiány ha áldozatokkal is, de a belső kizsákmányolással átmenetileg megszüntethető – mint ahogy erre az ötvenes években kísérlet történt –, ugyanakkor ez önmagában még nem biztosítja a fejlett technológiához való hozzáférést. Ha a félperifériás ország – akár önként, akár kényszerből – elzárkózik a centrumországoktól, akkor technológiai elmaradás fenyegeti. A szocialista gazdaság szempontjából így elsőrendű kérdéssé vált, hogyan kapcsolódik a nemzetközi kereskedelemhez és a nemzetközi pénz- és tőkepiacokhoz.

A versenyképes termékexportot többnyire a centrumországokból importált fejlett technológiával és alkatrészekből lehet előállítani, ez tehát nemzetgazdasági szinten elegendő export hiányában csak hitel- és működőtőke-beáramlásból finanszírozható. A szocialista állami tulajdon kizárta a külföldi működő tőke jelenlétét, ezzel a lehetőségek a magas minőségű áruk termelése és az eladósodás elkerülése között feszülő dilemmává egyszerűsödtek. Bár bevett megközelítés, hogy az eladósodás nem szükségszerű, hiszen ha megfelelő beruházási eszközökre költik el a külföldi hitelt, akkor a termelésen keresztül vissza lehet fizetni a felvett összeget és kamatait, a tapasztalat ezt a félperiférián jellemzően nem igazolta. Magyarország szocializmus alatti behozatalának például a hetvenes évek első felében a négyötödét a termeléshez szükséges alkatrészek, berendezések tették ki (Kozma 1996: 502), mégis a térség legeladósodottabb államává vált. Így más típusú választ kell találni arra, hogy egyes országok miért nem tudták visszafizetni további hitelek felvétele nélkül a beruházásokra korábban felvett hiteleket és azok költségeit. Mivel ez a tendencia nemcsak a szocialista országokra, hanem a félperifériás országokra általában igaz, így megtévesztő lenne a választ pusztán a szocialista országok „hatékonytalan” működésében keresni.

Az alapvető kérdés, amelyre választ kell adni: ki tudja-e termelni az ország a szükséges devizában az importált technológia finanszírozására felhasznált külföldi hitel összegét és annak kamatait? Mindezt számos részkérdésre lehet felbontani, amely rávilágít arra, hogy miért képtelenek gyakran visszafizetni a felvett hitelt a félperifériás országok.

1. A beruházás milyen mértékben termel közvetlenül jövedelmet? A nemzetközi beruházási bankok hitelei például elsősorban infrastruktúra-fejlesztésre szólnak, amelyek közvetlenül nem termelnek jövedelmet.
2. A beruházás által előállított termék ha képes közvetlenül jövedelmet realizálni, képes-e csökkenteni a folyó fizetési mérleg hiányát, azaz a nemzetgazdaság finanszírozási igényét? Konkrétan: a megtermelt árut milyen arányban értékesítik külföldön, mekkora az importhányada, valamint hogyan változik a relatív ára a világpiacon? A kelet-európai országokat a gazdasági válságot leszámítva tipikusan nagy külkereskedelmi hiány és a centrumországok irányába kedvezőtlen és folyamatosan romló cserearány jellemzi.
3. A megtermelt áru mennyire versenyképes a nemzetközi piacokon? Importált technológiánál már eleve felmerül a megkésettség kérdése, hiszen nem az importáló ország az egyetlen, aki a világpiacra termel azzal a berendezéssel. Elképzelhető, hogy az importált eszköz már eleve csak „relatív fejlett”, azaz az exportáló nemzetgazdaságban már elavultnak számít.
4. Korlátozzák-e politikai úton a termék külső értékesítési lehetőségét? Például a nyugati országok közös agrárpolitikája jelentősen szűkítette az amúgy versenyképessé vált magyar mezőgazdasági termékek külső értékesítését.
5. A megtermelt jövedelem milyen mértékben váltható át szabadon a felvett hitel devizanemére? A szocializmus alatt például a felvett hitelek nagy része konvertibilis devizában, míg a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) felé értékesített áruk nem konvertibilis eszközökben voltak denomináltak.
6. Végül a nemzetközi pénz- és tőkepiaci változások milyen mértékben változtatják meg a korábban felvett hitelek finanszírozási és refinanszírozási feltételeit például a kamatkörnyezet alakulásán vagy az árfolyammozgásokon keresztül? Előbbire lásd 1979–81-es Volcker-sokkot, utóbbira 1985-ös Plaza-egyezményt, melyeket a következőkben részletesebben tárgyalunk.

Mindezekkel a nehézségekkel a szocialista gazdaságok is szembesültek. A kelet-európai és szovjet viták Sztálin 1953-as halálát követően a helyi adottságoknak megfelelő – azaz a korábbi, erősen centralizált szovjet modelltől eltérő – gazdasági mechanizmus kialakításáról szóltak. Elsősorban a nemzetgazdasági és vállalati szint irányítása, azaz a tervezés/piaci mechanizmusok és a centralizáció/decentralizáció kiterjedtsége és mélysége volt a tét. A félperifériás ország helyzetéből adódó külső feltételek figyelembevétele, valamint a mechanizmustól független gazdaságpolitika azonban ezeken kívül esett. Előbbi ugyan az eladósodás előrehaladtával fokozottan előtérbe került, mégis a legnagyobb viták a szocializmus inherens működésére, nem pedig a külső adottságokra és lehetőségekre

adott válaszokra összpontosultak. A gazdasági nyitottság mértéke és annak orientációja, a nemzetközi kereskedelembe betöltött szerep, valamint a centrumhoz való felzárkózás félperifériás kísértése elsősorban a gazdaságpolitikát érintették, amelyet viszont a gazdasági mechanizmusról szóló viták sokáig csak mérsékelten érint(h)ettek.

E kérdések viszont a centrumtól való függés módja és mértéke miatt döntő jelentőségűekké váltak. Egy félperifériás ország a fejlett technológiát többnyire a centrumországoktól szerzi be, de ez az eladósodás veszélyét is magában rejt. Ha viszont nem akar eladósodni a centrum felé, akkor más gazdasági kapcsolatait kell megerősíteni (például a KGST-n belüli együttműködést), a technológiai fejlődést azonban ez gátolhatja. Ha egy szocialista ország a nyugati eladósodást választotta, mint azt Magyarország tette, és célja a felvett hitelek visszafizetése volt, akkor érdeke relatív jó viszonyt ápolni a nyugati országokkal, mivel ezt a hitelfelvételi lehetőségek és kondíciók megállapításánál figyelembe vették. A folyó fizetési mérleg fokozódó hiánya a tőkés országokkal szemben az export irányának is markáns utat szabott. A szocialista országok ugyanis nem konvertibilis devizában fizettek egymásnak, amellyel viszont nem lehetett törleszteni a konvertibilis devizában denominált nyugati hiteleket.

A fejlett technológia beszerzése és az adósság elkerülése közötti dilemmát mégis ritkán kezelik egyazon probléma két vetületeként. Klasszikus kritika például Magyarország-gal szemben, hogy eladósodott – az életszínvonal növelésén keresztül elért társadalmi békét, valamint a nyugattal való szorosabb kapcsolatokat azonban elismerik a kritikusok is. Lengyelország hasonlóan súlyosan eladósodott állapotban volt, mint Magyarország, viszont nem tudta elkerülni az államcsődöt, az ország irányíthatatlanná vált és szükségállapotot vezettek be. Csehszlovákiát a hetvenes-nyolcvanas években a technológia elmarádásért és a gazdaság stagnáló teljesítményéért kárhoztatják, ugyanakkor kiemelendőnek tartják, hogy milyen előrelátók voltak, hogy nem adósodtak el. Románia önkiszákmányolásának társadalmi-gazdasági következményei ismertek, de kevés szó esik arról, hogy mindez a nyugati adósság törlesztését szolgálta, amelyet végül 1989-re visszafizetett az ország.

A dilemma Magyarországon kezdetben sztálini típusú, felülről vezérelt import-helyettesítő iparosításban csapódott le. Az iparfejlesztéshez technológiainportra, így konvertibilis devizára volt szükség, amelyre az ötvenes években a nyugat által szigorúan korlátozott külkereskedelem ellenére – ha korlátozottan is, de – volt lehetőség. Ahogy a nyugat-európai termelés bővült, úgy vált egyre fontosabbá a kelet-európai felvevőpiac. Mivel a magyar gazdaság a centrumországokba nem tudott annyit exportálni, mint amennyit importált onnan, a hiányt külső hitelekkel kellett finanszírozni. A konvertibilis devizában felvett hitelek törlesztése és a gazdaságfejlesztést szolgáló további

technológiaiimport fokozta a nyugatra irányuló exportkényszert, valamint annak elégtelen szintje következtében az eladósodást.

A felzárkózási kísérlet technológiakényszere végig meghatározta a szocialista blokk lehetőségeit. A KGST egy sok országon átívelő importhelyettesítő iparosítási törekvésként is felfogható, hiszen a tagországok között technológia- és munkamegosztást, valamint felfelvőpiacot biztosított, azonban a technológia- és tőkehiányt más importhelyettesítő törekvésekhez hasonlóan⁸ nem tudta kikerülni. Az eladósodáson keresztül fokozódó függést a centrumországoktól a konvertibilis deviza szükségése is fokozta. Mindez bővítette a centrumországokkal folytatott kereskedelmet, valamint előkészítette a külföldi tőke beáramlását a régióba.

MAGYARORSZÁG ELADÓSODÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

A háborút követően a korábbi finanszírozási kötelezettségek nem szűntek meg. A népszövetségi kölcsönt továbbra is fizette Magyarország, az 1931-ben felmondott hiteltörlesztéseket számon tartották a centrumországok,⁹ a terheket pedig a háborús jóvátételek növelték. Bár a sztálini önerőből való építkezés politikáját hirdették meg, Magyarország már 1952-ben nyugati hiteleket vett fel, sőt, 1956-ban a forradalom idején az államcsőd szélén billegett. Mivel 1956. november 4-e után még hónapokig nem állt helyre a termelés és így jelentős bevételektől esett el az állam, már 1957-ben felmerült a Nemzetközi Valutaalappal (IMF) való kapcsolatfelvétel gondolata (Mong 2012: 56). Ez ekkor még politikai okokból megghiúsult, az ország finanszírozását szovjet és kínai kedvezményes feltételekkel, konvertibilis eszközökben nyújtott hitelből fedezték. Ez azonban nem tudta megteremteni a hosszú távú iparosításhoz szükséges erőforrásokat, így az 1958-ban rendkívüli beruházási költségeket igénylő iparosításba és kollektivizálásba kezdő Magyarország gyors ütemben eladósodott, 1962 második felére a keménydeviza-készlet (új azonnali hitelek hiányában) többször csak a következő két-három nap kifizetéseire lett volna elegendő (i. m.: 88). Ebben a környezetben került sor az első magyar–amerikai áruhitelügyletre és nagymértékű amerikai gabonabehozatalra, amelyre a korabeli nyugati sajtóban a hidegháborús helyzet miatt kuriózumként tekintettek, itthon pedig elhallgatták azt (i. m.: 77–81). Mindez újra teret engedett az 1956-ot követően háttérbe szorult gazdaságirányítási vitáknak, amelyek eredménye az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetésében csúcspontot ért el. A piaci mechanizmusokra az addigi szocialista gyakorlathoz képest nagymértékben

8 Az importhelyettesítő iparosítás problémáit Latin-Amerika kapcsán lásd Hirschman (1968).

9 A későbbi IMF-csatlakozás egyik feltétele lesz ezek visszafizetése.

támaszkodó változások felkeltették a nyugati politikusok és közgazdászok érdeklődését, bár az 1968-as prágai bevonulás érezte a reformok korlátait. A Nemzetközi Valutaalaptól az új gazdasági mechanizmus megismerésére 1971-ben küldöttség érkezett Budapestre, 1972-ben pedig Románia – elsőként a szocialista blokkból – IMF-taggá vált.¹⁰ Egy darabig Magyarország csatlakozása is az IMF-napirendjén volt, 1973-ban azonban Moszkva nyomására az ország kihátrált az IMF-tárgyalásokból.

A hetvenes évek első fele olyan mély strukturális változásokat hozott a világrendszerben, amelyek egyre jobban fokozták a kelet-európai országok nyugati centrumtól való függését, és ezáltal, ha több áttételen keresztül is, de egyenesen vezettek az 1989-es rendszerváltásokig (Böröcz 1992). Ebből a mélyreható strukturális váltásból – amelyet a szakirodalom neoliberais fordulatként tart számon – négy tényezőt emelünk ki. Egyrészt az 1973-as és az 1979-es olajárrobbanások drasztikusan megemelték az energiahordozók árát, ezen keresztül az ipari termelés költségeit. A KGST tagországaiban a cserearányromlás a nyugati technológiaimporton keresztül azonnal megjelent, a keleti olajimport pedig 1975-től fokozatos drágulással (csúszóárrendszer) rontotta a kelet-európai külkereskedelmi egyenleget. Másrészt az olajtermelő országokban a magasabb olajárak miatt felhalmozódó „petrodollárok” jelentősen megnövelték a globális pénzkínálatot, amely a félperiféria országaiban olcsó hitelek formájában jelent meg. Magyarországon ez az időszak gondot jelentett az amúgy is növekvő eladósodással küzdő Kádár-korszaknak: 1973 és 1980 között nagyjából meghétszereződött a nettó adósságállomány (Lóránt 2001). Az 1970-es évek befektetési lehetőséget kereső olcsó hitelei és az azt követő pénzügyi válság sok tekintetben hasonlított az 1870-es és az 1930-as évek világválságait megelőző időszakokra, amelyek szintén a teljes globális (fél)periféria drasztikus eladósodáshoz vezettek. Harmadrészt – az első két tényező következményeképp – az egész világrendszerben megindult a gazdasági szerkezetváltás: ez az időszak a globális finanszírozás (Brenner 2000), a centrumországokon belüli szelektív dezindusztrializáció, egyszerűen a rugalmas felhalmozási rezsim kezdete (Harvey 1989). Magyarországon mint döntően élelmiszeripari termékeket és nyersanyagokat exportáló országban ez a cserearányok romlásán keresztül vált érezhetővé, amelyet csak fokozott a nyugat-európai centrumországok által az 1960-as évektől kiépített, a mezőgazdasági termékekre magas védővámokat kivétől közös agrárpolitika. Mindez még tovább rontotta a folyó fizetési mérleget, és ezzel elősegítette az adósságspirál kialakulását. A végső döfést a félperifériának a negyedik tényező, az ún. Volcker-sok adta. Paul Volcker, az Egyesült Államok jegybankjának szerepét betöltő Fed elnöke az 1980-as évek elején szigorú monetáris politikát vezetett be az infláció csökkentése és

10 Pontosabban Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország alapító tag volt. Lengyelország 1950-ben kilépett, Csehszlovákiát 1954-ben kizárták, Jugoszlávia státusza pedig végig speciális – azaz a Szovjetuniótól független – volt a szocialista blokkon belül.

a globális tőke megszerzéséért folytatott küzdelem érdekében: a jegybanki alapkamatot drasztikusan megemelte, ami miatt az eladósodott országok kamatterhei az egekbe szöktek.¹¹

Az 1970-es évek változásai a centrumországokban stagflációs válságként jelentkeztek, a (fél)periférián pedig a korábbi hitelbőséget megszüntető, majd a felvett hitelek refinanszírozását sok helyen ellehetetlenítő Volcker-sokkot súlyos adósságválságok és államcsődök követték. Magyarország a hetvenes évek végétől így ismét súlyos finanszírozási problémákkal szembesült. A nemzetközi befektetői bizalmat a nyolcvanas évek elejére a jugoszláv és lengyel, valamint a mexikói államcsőd még jobban megingatta, és ez a Magyarországra alkalmazott hitelkondíciókat is tovább szigorította. E folyamatok által előidézett rohamos eladósodás mellett indult meg újból az IMF-fel a csatlakozási tárgyalás – ezúttal Moszkva tudta nélkül. A tárgyalások eredményesek voltak: Magyarország 1982. május 6-án aláírta a belépési nyilatkozatot, majd június 24-én a Világbankhoz is csatlakozott. Ez gyakorlatilag egyszerre jelentett újabb hiteleket és az ezek feltételül szabott megszorító intézkedéseket (például az ártámogatások csökkentését és a bérek reálértékének csökkentését).

A magyar állam eladósodásának újabb hullámában jelentős mérföldkő volt az 1985-ös év. A többéves megszorítás után az MSZMP XIII. kongresszusán az iparosítás gyorsítása és az életszínvonal fellendítése mellett döntött, mindez pedig további hitelek felvételét jelentette. A törlesztési tervek drasztikus felülírására mindössze fél évet kellett várni. Szeptemberben a centrumországok az Egyesült Államok gazdaságának fellendítése érdekében a dollár leértékelése, azaz más konvertibilis devizák – többek között a japán jen – felértékelése mellett döntöttek. A Plaza-egyezménynek nevezett megállapodás okozta árfolyammozgások rendkívüli mértékben megnövelték a jelentős részben jenben denominált magyar államadósságot. A magyar gazdaságpolitikától független külső hatás hozzájárult ahhoz, hogy 1989-re Magyarország adósságállománya világ szinten is kiemelkedő mértékű legyen. Legkésőbb 1987-től világossá vált, hogy az 1985-ben elindított „növekedés” programja makrogazdaságilag tarthatatlan. Ekkor indultak meg azok a közjogi változások – többek között a tulajdonviszonyok átalakítása a spontán privatizáción keresztül –, amelyek elvezettek a rendszerváltásig és az Antall-kormány időszakáig.

11 A „kockázatos” (fél)perifériától elvárt kamatszintek a „kockázatmentes” centrumországok kamatainak függvényében alakulnak, hiszen a nemzetközi pénz- és tőkepiacon ugyanazért a tőkéért folyik a verseny. A befektetők így a (fél)periféria hitelezésekor vállalt kockázatért cserébe a centrumországokbeli kamatszinten túl kockázati prémiumot követelnek. A Volcker-sokk hatása így gyorsan lecsapódott a (fél)periféria újonnan felvett hiteleinél, mivel ekkor a (fél)periféria elsősorban rövid távú hitelekkel finanszírozta magát. A Volcker-sokk okait és következményeit a „Magyarország a finanszírozás korában” alfejezetben mutatjuk be.

PRIVATIZÁCIÓ: A TULAJDONVISZONYOK ÁTALAKÍTÁSA AZ ADÓSSÁGSPIRÁL SZORÍTÁSÁBAN

A magyar gazdaság és a nyugati piacok a nemzetközi kereskedelmen, valamint a pénz- és tőkepiaci kapcsolatokon keresztül egyaránt nyitottak egymás felé a hatvanas években. Magyarországnak fejlett technológiára és finanszírozásra volt szüksége, Nyugat-Európa pedig már nem tudta értékesíteni beruházási cikkeit hazai piacain, a volt gyarmati országok viszont még nem rendelkeztek az azok felhasználásához szükséges körülményekkel. Az 1968-ban életbe lépő új gazdasági mechanizmus a gazdaságirányítás mechanizmusát reformálta meg, céljai a nagyobb hatékonyság elérése, a teljesítmény és a verseny fokozása voltak. Ez a reform még nem érintette a tulajdonviszonyokat, nem privatizálta az állami és a szövetkezeti tulajdont. Decentralizálta azonban a vállalati irányítást és nagyobb teret engedett a piaci mechanizmusok érvényesülésének az árak és a bérek szabályozásával, valamint a vállalati profitérdekelttség megteremtésével. A hetvenes évek elejére azonban a korábbi változások irányát és törekvéseit alapjaiban gondolták újra.¹² A gazdasági reform új hulláma a hetvenes évek második felében kezdődött és a nyolcvanas évek elejére bontakozott ki. A tulajdonreform mindaddig tabusértő gondolata, miszerint nem elég az irányítási mechanizmust átalakítani, hanem a szocialista tulajdont is felül kell vizsgálni, a nyolcvanas évek második felében jelent meg, majd a spontán privatizáció (1987–90) nyitotta meg előtte az utat. A részben külföldi működőtőke-bevonást, részben az állami tulajdonú szocialista (nagy)vállalatok társaságokba szervezett vagyonelemekre bontását (decentralizációját) és új tulajdonosi struktúra kialakítását (privatizációját) lehetővé tevő átalakulás kulcsszereplői a nagyvállalatok igazgatóiból lett menedzserek és a központi bürokrácia minisztériumi képviselőiként vagy kutató közgazdászaiként dolgozó technokraták voltak. Korábról meglévő formális és informális kapcsolataik, helyzetismeretük, szaktudásuk, valamint a nyolcvanas évek végének irányítási vákuuma lehetővé tette az informális államtalanítás e spontán formáját. A hetvenes-nyolcvanas évek menedzserei államszocializmusa így alakult át informális menedzseri kapitalizmussá (Böröcz 1995; Szelényi 1995, 1996; Szelényi, Eyal és Townsley 1996a, 1996b, 1998).

12 Az új gazdasági mechanizmus 1972–74-ben záruló első hullámának akkori gazdaságpolitikusok általi értékeléséről lásd jelen írás „Gazdasági ideológiák” alfejezetét. Célunk kikerülni a hazai gazdaságpolitikai csoportok szokásos értékelését, amely a reformereket pozitív színben, míg az új gazdasági mechanizmus egyes intézkedéseit kritizáló oldalt negatív színben tünteti fel. Bár jelen írásban erre részletesen nem vállalkozunk, fontosnak tartjuk a sok esetben nehezen szétválasztható két oldal szimmetrikus elemzését.

Az 1990-től szabályozottabb keretek közé terelt privatizáció ritkán hozott létre tiszta magántulajdont, sokkal inkább a magántulajdon és az állami tulajdon sajátos együttesét, vegyítését eredményezte: rekombináns tulajdont (Stark 1992, 1994a, 1994b, 1996), diffúz tulajdonviszonyokat (Szelényi 1995, 1996; Szelényi, Eyal és Townsley 1996a, 1996b, 1998). A megmaradó-újjaalakuló állami tulajdonnak továbbra is nagy szerepe volt. A decentralizáció ugyanis megteremtette annak lehetőségét, hogy némi racionalizálást követően a viszonylag jól működtethető üzemegységeket és vagyonelemeket a profitábilis vállalkozást kereső menedzsment és a bevont külföldi tőke kimazsolázza magának. A terhek így jellemzően az állami költségvetés vállán maradtak (illetve rá hárultak), míg az erőforrások és a profitábilisan működtethető vagyonelemek részben vagy teljes egészében magánkézbe kerültek (Stark 1996). Az állami tulajdon funkciója ezek után az volt, hogy jótálljon a menedzsment esetleges kudarcaiért és kimentse a bajba került gazdasági szervezeteket.

A spontán, valamint a kilencvenes évektől szervezett keretek közt zajló privatizáció és decentralizáció eredményeképpen az államnak értelemszerűen nem volt érdemi lehetősége csökkenteni külső eladósodottságát, világgazdasági függését. A politikai elit, a menedzserek és a technokraták az államot használták előbb a menedzséri hatalom kiépítésére, majd az új tulajdonosi osztály kialakítására, az eredeti tőkefelhalmozás lehetőségfeltételeinek megteremtésére – a választási ciklusoktól lényegében függetlenül (Csite és Kovách 1998). Az 1990 és 1994 között regnáló első szabadon választott kormány Antall József, majd Boross Péter vezetésével a kormányhoz kötődő nemzeti tőke kialakítását kedvező feltételek mellett felvehető egyszisztenciahitellel segítette, és erőfeszítéseket tett a privatizációban szintén érdekelt menedzserek és technokraták visszaszorítására. A Horn Gyula vezette kormány időszakában (1994 és 1998 között) a technokraták és menedzserek által vezényelt privatizációt a politika már nem akadályozta, inkább élénkítette. A pénzügyminiszter Bokros Lajos és a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Surányi György neoliberais-monetarista megszorító programjának (a Bokros-csomagnak) fontos eleme volt a privatizáció, a külső államadósságot részben e forrásból finanszírozták.¹³ A kilencvenes évek végére az állami tulajdon így jelentősen visszaszorult: a nagyvállalatok túlnyomórészt magántulajdonba kerültek, a magántulajdon jellemzően külföldi vállalatokat jelentett, de markáns csoportként megjelentek a hazai magánszemélyek tulajdonában lévő vállalatcsoportok és a hazai vállalatok kezében lévő cégcsoportok is (Vedres 2000: 697–698; Csite és Kovách 1999, 2002; Voszka 2000; Szalai 2001). Legkésebb az ezredfordulóra létrejött tehát a hazai nagytulajdonosok-nagytőkések osztálya. A hazai és a transznacionális tőke – az állam segítségével – megerősödött, az adósság az államnál maradt, másfél millió munkavállaló elveszítette munkahelyét, a kifosztott állam visszavonta a munkának korábban nyújtott garanciák jó részét. A tőke és a politika új szövetségei pedig

13 A „monetarista fiúk” előtörténetéhez lásd Gagy (2014b) írását jelen lapszámban.

létrehozták a rendszerváltás utáni két politikai-gazdasági blokkot: egyfelől a – tévesen – baloldalnak nevezett baloldali liberális, másfelől pedig a jobboldalnak nevezett nemzeti-keresztény-konzervatív blokkot (vö. Stark és Vedres 2012).

A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA

MAGYARORSZÁG A FINANCIALIZÁCIÓ KORÁBAN

A késő szocializmus „lemaradásról” és piaci „nyitásról” szóló diskurzusai a rendszerváltás utáni években a „felzárkózás” ideológiájába csaptak át. Az 1989-et követő években felgyorsuló gazdasági liberalizáció jóval hamarabb intézményesült, mint a politikai integráció: az 1993-as maastrichti szerződéssel létrejövő Európai Unióval megkötött társulási szerződések lényegében szabadkereskedelmi övezetbe integrálták az aláíró országokat; ezzel szemben az euroatlanti térség biztonságpolitikai rendszeréhez, azaz a NATO-hoz, majd az EU-hoz csak ezt követően csatlakoztak a kelet-európai országok: Magyarország az előbbibe 1999-ben, utóbbiba 2004-ben.

A kelet-európai rendszerváltásra a centrumországok súlyos pénzügyi válságával egy időben került sor, de az Egyesült Államokból induló, majd globálissá váló pénzügyi válság eredete az 1980-as éveket megelőző időszakra nyúlt vissza. Az Egyesült Államok folyamatosan növekvő államháztartási és külkereskedelmi hiányát egyre nehezebben tudta finanszírozni, végül Paul Volcker Fed-elnök vezetésével 1979-től gyors és nagymértékű kamatemelésekkel szállt be a nemzetközi tőkéért folytatott versenybe. Az ikerdeficit – azaz az együttes államháztartási és külső hiány – nagyságát a Reagani neoliberais politika is tovább növelte az óriási hadiipari beruházásokon és a felsőbb jövedelmi osztályokat kedvező helyzetbe hozó adópolitikán keresztül. A magas Fed-kamatok felértékeltek a dollárt, ami kedvezőtlenül érintette az amerikai ipar exportlehetőségeit, s ezáltal ráerősített a hagyományos fordista termelési struktúra átalakulására, fokozva az elavult ipari kapacitások leépülését és elvándorlását.¹⁴ Míg az Egyesült Államok exportáló feldolgozóipara versenyhátrányba került a világpiacon, addig a magas kamatok által felemelt hozamelvárások a pénzügyi szektorban nagy megtérüléseket eredményeztek. Mindez jövedelemtranszfer jelentett a társadalom azon felső rétegei számára, akik a vagyonukat nemzetközi pénzügyi eszközökbe tudták fektetni. A válság eredete tehát nemcsak a túlfutott pénzpiaci árak

14 A hirtelen változások okozta feszültség enyhítésére fogadták el 1985-ben a már említett Plaza-egyezményt.

korrekciójából, hanem az ipari termelés elvándorlásából és az egyre növekvő adóssággal kapcsolatos finanszírozási bizonytalanságokból is következett.

Bár a globális strukturális válságot nem sikerült tartósan megoldani, a fentiekben vázolt, 1970-es évek óta tartó folyamat – amelyet a szakirodalom finanszírozásnak nevez (vö. Brenner 2000) – az Egyesült Államok nemzetközi pénzügyi pozícióját átmenetileg biztosítani tudta. A nemzetközi pénzpiaci befektetések az 1980-as évek óta csak nehezen találtak megfelelő profitrátát biztosító üzleti lehetőségeket a világban, ami olyan nem szándékolt következményekhez vezetett, mint a japán ingatlanpiaci árbuborék kialakulása. A Clinton-korszak pénzügyi reformja, amelynek keretében ismét alacsony szintre vágták vissza az amerikai kamatokat, a korábban felhalmozott tőkét globális mozgásba hozta. A nemzetközi tőkebefektetések nagyobb mértékben tudtak újjáépülni, és újból az olcsó finanszírozási csatornák nemzetközi terjedése tartotta egyben a globális pénzügyi rendszert.

A finanszírozásnak ezt az átmeneti korszakát hívja Arrighi *belle époque*-nak (Arrighi 1994). Az Egyesült Államokban felhalmozott magántőke jelentős része – a termelőeszközök elvándorlásával párhuzamosan – az 1990-es években ismét a nemzetközi piacok, elsősorban a létrejövő egységes európai piac, valamint a kelet-európai térség felé vette az irányt. Ennek a kelet-európai országok gazdasági átalakulására is jelentős következményei lettek. A rendszerváltás előtti adósságválságból kikecmergő térségbe ekkor kezd el nagyobb tételben működő tőke, valamint jövedelem- és tőke-transzfer beáramlani: például ekkor jelennek meg az első uniós támogatások, mint a Phare-program. A *belle époque* időszakában a kelet-európai félperiféria évtizedek óta görgetett adósságproblémája megoldódni látszott, hiszen a külső finanszírozás nem csődöt kényszerített ezekre az országokra, hanem a transzformációjukat gyorsította fel. A működő tőke jelentős része viszont a privatizáció során áron alul értékesített termelőeszközök megvásárlására áramlott be.

Nem önmagában a magántulajdon létrejötte okozta a gazdasági szerkezetváltást; a privatizáció a nemzetközi munkamegosztásba történő kedvezőtlen betagozódással járt együtt, ami a korábbiaktól érezhetően eltérő gazdasági struktúrát eredményezett. A korábbi állami termelőeszközökből két dolgot volt képes a nemzetközi működő tőke átalakítani: egyrészt a túltermelési válságtól sújtott centrum logikájából következően megszüntette a számára felesleges termelőkapacitásokat, és behatolt az azok alapjául szolgáló helyi piacra – ez egybecsengett a korszak erőltetett szabadkereskedelmi célkitűzéseivel. Másrészt a centrum saját ipari struktúrájának átalakítási folyamatába kapcsolta be a termelési lánc megfelelő (általában alacsony hozzáadott értékű) pontjain az itteni termelőkapacitásokat, amit helyi szinten a nyitás és felzárkózás programjának sikereként interpretáltak.

Ugyanakkor ahogy arra Arrighi több helyen figyelmeztet, a *belle époque* a történelemben jellemzően egy átmeneti korszakot jelöl, amelyben a modern tőkés világrendszer ciklusválsága strukturális átrendeződéssel új szférákra terjed ki. Az időszak nem a tőkés

centrumban felhalmozódó feszültségek megszüntetését, hanem azok térbeli szétterítését jelenti. A válság a nemzetközi pénzügyi finanszírozás feltételeinek gyors megváltozásával és a kelet-európai adósságválság lehetőségének újbóli kialakulásával járt együtt. A külső pénzügyi feltételek megváltozása mellett a kelet-európai gazdaság szerkezet átalakulása is lezárult. A transzformáció – például a privatizáció vagy a piaci liberalizáció – sebességét és mélységét az határozta meg, hogy az adott ország milyen mértékben volt „felzárkózásra” kényszerülve, vagyis a korábbi felhalmozott adósságának mérete és az ehhez kapcsolódó törlesztési feltételek mennyire tették nehezkessé a finanszírozást egy nemzetközi tőkepiaci válság idején.

Nem véletlen, hogy bizonyos országok a sokkterápiával kísérleteztek már az 1990-es évek legelején, míg mások sokkal elnyújtottabb és sok esetben a helyi intézményrendszerhez jobban igazodó átalakulást hajtottak végre (Bohle és Greskovits 2012). Magyarország felhalmozott történelmi öröksége nyomán inkább az előbbi csoporthoz tartozott, amelynek következményeit a *belle époque* átmeneti korszakában közel egy évtizedig nem feltétlenül kényszerként, hanem a felzárkózáshoz kapcsolódó ideológiaként lehetett hirdetni. A gyors és mély transzformáció rövidebb átmenetet eredményezett, így a világgazdaság strukturális változásának előszele – mint korábban már többször – nálunk is finanszírozási nehézségek formájában jelentkezett.

A kilencvenes évek végére ugyanis megváltozott a kelet-európai országok centrumhoz fűződő külső és belső viszonya. A *belle époque* a gazdaság belső szerkezetének átalakulásával – például a privatizáció lezárulásával –, valamint a külső feltételek megváltozásával – a délkelet-ázsiai és az orosz pénzügyi válság kialakulásával – ért véget. A súlyos adósságfüggéstől szenvedő félperifériás országokban a válságjelenségek rendkívül gyorsan és áthatóan jelentek meg. A külső és az államháztartási egyensúly megteremtése érdekében tett erőfeszítéseiket a centrumországok igényeinek megfelelő reformpolitikával kellett végrehajtaniuk – e szempontokat képviselte az IMF is. Magyarországon a tőke szabad mozgásához szükséges intézkedéseket – például a külgazdasági nyitást, a forint konvertabilitását és a drasztikus költségvetési kiigazítást – a Bokros-csomag vezette be 1995-ben. Így az ország világgazdasági integrációja akkor teljesedett ki, amikor a nemzetközi rendszer átmeneti felfutó korszaka válságba fordult.

A 2000-es éveket a gyors eladósodás jellemezte, ami az államháztartás mellett egyre inkább köszönhető a magánszektor hitelfelvételeinek is. Az 1990-es évek privatizációját és a Bokros-csomag közvetlen keresletfékező intézkedéseit leszámítva a gazdasági szerkezetváltás ellenére tovább romlott az ország külkereskedelmi cserearánya, mindez számottevően hozzájárult a folyó fizetési mérleg tartós hiányához. Magyarország finanszírozhatósága így ismét a nemzetközi tőkepiacok állapotától vált függővé, bár a nemzetközi pénzügyi rendszerben történt változások és a Bokros-csomag reformintézkedései

következtében a hitelezés többféle csatornán érte el az országot. Az egyre súlyosabb finanszírozási kényszerek fokozódó nyomást helyeztek az államra, hogy növelje jövedelem-központosító erejét, ami viszont szűkülő korlátok közé szorította a magánszektor belső felhasználásának lehetőségeit, sőt elég hamar a lakossági fogyasztás és beruházás stagnálásához, továbbá a felsőbb jövedelmi rétegek erősödő ellenállásához vezetett. A magyar költségvetésben a jövedelem-újraelosztás kirívóan magas aránya tehát nem egy szociáldemokrata társadalompolitika nyomán, hanem a fokozódó külső finanszírozási kényszerek között alakult ki. Ebben a folyamatban a kormány mellett a jegybank is arra kényszerült, hogy a szűkülő jövedelemkompenzáció miatt ne akadályozza, hanem lehetőleg támogassa a magánszektor különböző formájú – például devizaalapú – hitelfelveteleit.

A gyors eladósodás 2006-ban elérte a fenntarthatósági küszöböt, ráadásul a kezelhetetlenné váló adósságállományt kizárólag egyre rövidebb lejáratú és költsége-sebbé váló újonnan felvett hitelekkel lehetett refinanszírozni. A költségvetés így tartós kiigazításra kényszerült, a magyar gazdaság pedig leszálló ágra került. A makromutatók látványos módon jelezték a gazdaság teljesítményének leszakadását a régiótól. A belső tőkeképződés biztosítását ekkor már teljes egészében a nemzetközi pénz- és tőkepiaci feltételek alá rendelték, az így kialakuló finanszírozási modellnek azonban a 2007-től kibontakozó gazdasági és pénzügyi válság véget vetett. A 2008-tól már Európát is súlyosan érintő nemzetközi pénzügyi válság felgyorsította a világrendszer hosszú ciklusú átalakulását, így Magyarország – külső és belső függőségi viszonyrendszerben zajló – felhalmozásának intézményi keretei is gyökeresen elkezdtek átformálódni.

A FIDESZ GAZDASÁGPOLITIKÁJA

Az átalakítás legközvetlenebbül az államot, azon belül is a gazdasági redistribúciós mechanizmusokat érintette. A váltáshoz szükséges politikai-ideológiai keretet a Fidesz-kormány kétharmados alkotmányozó mandátumának 2010-es megszerzése biztosította. Az új kétharmados kormány a nemzetközi függés és felzárkózás közötti történelmi tétek nevében új rendszerváltást hirdetett, saját politikai legitimitását egy erőteljes univerzális igazságokra alapozott nemzeti konzervatív ideológiával próbálta megalapozni.

Az új hatalom a korábbi liberális társadalmi intézményrendszer átformálását politikai és egyben legitimációs narratívaként hirdette meg, de a megörökölt függőségek miatt erre nem nyílt széles mozgáster. A gazdaságszerkezeti és külkereskedelmi beágyazódás mellett és a felhalmozott adósság következtében bár bizonyos korrekciókra sor került, de a működés feltételeinek teljes megváltoztatása elmaradt. A kabinet a gazdasági struktúrákhoz a meglévő redistribúciós mechanizmusokon és a piacszerkezetet befolyásolni képes állami szabályozáson keresztül próbált első lépésben hozzáférni. Ehhez az adó- és

jövedelempolitika, kisebb mértékben pedig az uniós szabályokat helyenként feszegető protekcionista jellegű iparpolitika jelentett eszközöket. A társadalompolitikai célkitűzéseket azonban a nemzetközi függőségből következő külső egyensúly megbomlása miatt egyre inkább alárendelték a különböző kiigazító programoknak. Ebben a tekintetben a Fidesz-kormány elődjéhez képest nem hozott radikális fordulatot, hanem a meglévő neoliberais újraelosztás hatékonyságát javította.

Ez pedig a korábbinál radikálisabb osztálypolitikát eredményezett: a redistribúciós mechanizmus lényegében az állami újraelosztás összes csatornájában egyirányúvá, letről fölfelé történő jövedelemátcsoportosítássá változott. Ebben az értelemben a Fidesz nem új rendszerváltást, hanem a korábbi mechanizmusok beérését segítette elő. A jövedelmek áttelése a fogyasztás felől a megtakarítás irányába lehetővé tette a külső devizafüggőség mérséklődését és az adósságfinanszírozás szempontjából döntő fontosságú belső tőkeképződést. Az új gazdaságpolitika okozta átmeneti egyensúlytalanságot a – kilencvenes évek második felében nemzetközi kiigazító programok keretében létrehozott – magánnyugdíjpénztárakban felhalmozott vagyon átalakításával sikerült áthidalni.

Az adósságfinanszírozás deklarált céljai között az összádósság csökkentése és az adósság deviza- és tulajdonosi szerkezetének minél gyorsabb átalakítása került előtérbe. Ennek eszközeként támogatták a finanszírozásra képes hazai megtakarítással rendelkező vagy hitelképes csoportokat, valamint megeremtették a devizaadósság konvertálásának monetáris feltételeit. Mindez a jegybanki kamat- és árfolyampolitika minél szorosabb együttműködését tette szükségessé.

A második Fidesz-kormány által kialakított redistribúciós mechanizmus az iparpolitikában is megjelent: nemzeti tőkésoztály kialakítását célozta meg, miközben elfogadta és megerősítette a transzformációs válsággal Kelet-Európára erőltetett merkantilista receptet. A rendszerváltás éveiben a devizafüggőség orvoslását szolgálta a pozíciószerezés a centrumországokból elvándorló ipari kapacitásokért zajló nemzetközi versenyben, ami a félperiféria számára a termelési struktúrában újbóli előnytelen szakosodást eredményezett. A termelési lánc dinamikus leértékelődő pontjain zajló újraiparosítással magyarázható, hogy a nemzetgazdasági szerkezetváltások ellenére sehol sem sikerült a nemzetközi kereskedelem kedvezőtlen cserearányain fordítani. Így az adóssághelyzet stabilizálására csak a neoliberais recept maradt: a háztartások fogyasztási erejének további elfojtása.

Az újraiparosítás a kilencvenes évek eljén az exportbevételek növelése miatt vált szükségessé. A KGST összeomlását követően a kemény devizát kitermelni képes nemzetközi nagyvállalatok jó alkupozícióban vethették meg a lábukat a felbomló szocialista régióban. Ezek a transznacionális cégek (TNC-k) pillanatokon belül saját értékesítési igényeikhez igazították az exportra utalt helyi termelési struktúrákat. A volt KGST-országok önálló termelési kapacitásaik jelentős részét gyorsan elveszítették. A betelepült TNC-k

ezeket az országokat jó feltételekkel rendelkező termelési telephelyként tudták használni, így szinte valamennyi nemzetgazdaság megkerülhetetlen szereplőivé váltak. Saját belső alkupozíciójuk pedig idővel tovább erősödött. Mivel más eszköz nem állt rendelkezésre, ezért a Fidesz a leszakadás lassítása érdekében 2010-et követően ugyanebbe az előnytelen nemzetközi újraiparosítási versenybe kényszerítette az országot, de a korábbiaknál is radikálisabb formában. A transznacionális vállalatok lényegében maguk írhatták meg Európa legrugalmasabb munka törvénykönyvét. A nekik nyújtott jelentős adókedvezmények mellett a reálbérek drasztikus belső leértékelésével és a reálárfolyam fokozatos gyengítésével a monetáris politika is az ország térségbeli versenyképességi pozíciójának, valamint a belső finanszírozásnak a javítását szolgálta.

A vilárendszerben korábban kialakult függőségek miatt a Fidesz-kormány iparpolitikája – versenyképes hazai vállalati kör nélkül – kizárólag az exportágazatok nemzetközi termelőit tudta megcélózni. Ezzel szemben a kereskedelmi viszonyokon kívüli, hazai piaci és/vagy állami újraelosztástól függő szolgáltató ágazatok teljesen más gazdaságpolitikai mozgásteret nyújtottak. E szektorok beruházásai jellemzően kevésbé a nemzetközi gazdasági konjunktúrától, sokkal inkább a nemzeti költségvetés ciklusaitól függnek, ezért az adó- és egyéb jövedelempolitikai eszközök közvetlenebbül érik el ágazataikat. Magyarországon a privatizáció kiterjedtsége miatt ezeket a hazai infrastruktúrához kapcsolódó piacokat is főleg nemzetközi monopolvállalatok uralják. Ebben a szférában az erőegyensúly visszabilentése gazdasági és erőteljesen osztálypolitikai kérdésként merült fel. A nemzetközi tőke és a formálódó magyar konzervatív tulajdonosi réteg itt nem pusztán hierarchikus összekapcsolódásban, hanem a frontvonal két oldalán jelent meg. Az állam ereje ezekben a szférákban nem merült ki a piacszerkezet átalakításának képességében: a belső felhalmozáshoz kapcsolódó újraelosztást, sőt a külső finanszírozásban egyre nagyobb szerepet játszó uniós források elosztását is saját fennhatósága alá tudta vonni. Ezeken a területeken az állam vagy közvetlen tulajdonosi igényekkel lépett fel – akár visszavásárlásokon (reprivatizáció), akár közvetlen államosításokon keresztül –, vagy a piaci működés szabályait tudta saját formálódó elitjének tulajdonszerzése érdekében befolyásolni.

Az infrastrukturális ágazatok átvétele jelen cikk írásakor még nem zárult le. A legfontosabb területeken, mint például a bankszektorban, a távközlésben vagy az energetikában csak a 2014-ben megalakult harmadik Orbán-kormány idején kezdődik meg igazán e csoport térnyerése. Úgy tűnik, a hazai piaci allokáció átalakításával és a nemzetközi termelési láncba történő radikálisabb újraszakosodással a nemzetközi tőke és a nemzeti konzervatív elit képes lesz a *longue durée* változásai mentén a magyar gazdaság függő viszonyrendszerét kisebb hangsúlyeltolódásokkal újrendezni. A belső tőkeképződés fenntartását csak sokkal agresszívabb újraelosztással és a mainál valószínűleg elnyomóbb univerzális igazságokat tartalmazó ideológiával lehet ideig-óráig egyben tartani.

IDEOLÓGIAI FORDULÓPONTOK ÉS STRUKTURÁLIS KÉNYSZEREK

Az eddigiekben a rendszerváltó folyamatokat a strukturális változások, a hosszú távú gazdasági folyamatok felől mutattuk be. Mindez több olyan szempontra is felhívta a figyelmet, amelyek a főáramú elbeszélésekből hiányoznak. Egyrészt a *longue durée*-re összpontosító történeti elemzés rávilágít arra, hogy Magyarország a kapitalista világrendszerbe való fokozatos beágyazódásakor mindig különböző gazdasági függőségi rendszerek része volt: kiszolgáltatott volt a nagy strukturális mozgásoknak és az adott időszakban geopolitikailag jelentős centrumországoknak. Így például az Osztrák–Magyar Monarchiába történő betagozódás élelmiszer-ipari és nyersanyagtermelő gazdaságként vette kezdetét, míg a két világháború közötti világgpiaci összeomlás a német hadiipari érdekszférába terelte az ezt elkerülni képtelen magyar gazdaságot (Berend és Ránki 1976, 1979). A szocialista időszakban a továbbra is relatív tőke- és technológiahiánytól szenvedő kelet-európai államok először a Szovjetunió megszállásától és központi akaratától, később pedig egyre inkább a centrumországok hiteleitől való függésbe csúsztak át (Böröcz 1992).

Másrészt áttekintettük, hogy a relatív tőke- és technológiahiány mint (fél)perifériás helyzet során milyen függőségi viszonyok alakulnak ki a történelem adott időszakaiban. Ezekhez nemcsak strukturális kényszereket, hanem az ideológiák és politikai stratégiák szintjén „kitörési stratégiákat” is kapcsolhatunk. A félperiféria történetét a kapitalista piac világszintű kiterjedésének időszakában a gazdasági liberalizáció és a protekcionista iparfejlesztés stratégiái kísérik végig az adott korszakok ideológiájához illeszkedő változatokban. Az egymással szemben álló stratégiák megjelenése a globális világgazdaság különböző ciklusaitól és az ezek határait jelző válságoktól függ: a kelet-európai – és így a magyar – történelemben különösen fontosak voltak az 1870-es évek közepén, az 1930-as évek elején, az 1970-es években, valamint a 2007 óta tartó globális és regionális válságok által vezényelt makroátrendeződések. Ezekben a periódusokban nem csak a tőke és a munka, az állam és a piac, valamint a termelés viszonyai alakultak át, hanem jelentős intézményi és ideológiai mozgások is megfigyelhetők voltak, melyek a két stratégia és gyakran az ahhoz kapcsolódó félperifériás „felzárkózási”, „utolérési” vágy leképeződései voltak.

A rendszerváltás folyamatában a politikai és gazdasági ideológiák tartalma attól függött, hogy a világrendszer makrofolyamataiból következő strukturális kényszerek milyen helyi dinamikákat határoztak meg, és azokon belül az adott szereplők számára milyen mozgástér volt lehetséges. A rendszerváltás utólagos, emlékezetpolitikai értelmezései erős hangsúlyt helyeznek az ideológiáknak és propagálóiknak az egyéni, morális felelősségére, az ideológiai pozíciók közötti időbeli mozgást eszerint vizsgálják. Ezzel szemben mi az adott csoportok által kialakított ideológiai tartalmak alakulását a makrostrukturális

váltásokból következő belső átrendeződés irányából vizsgáljuk. Másképpen fogalmazva arra keressük a választ, hogy a globális folyamatok hogyan alakítják át a társadalmi önreflexió és a cselekvési programok ideológiai dimenzióját.

GAZDASÁGI IDEOLÓGIÁK: A TERV ÉS PIAC VITÁI AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

A „terv” és „piac” vitája mint a félperifériás stratégiai dilemma leképeződése

A gazdaságpolitikai viták tétje a szocializmusban is a félperifériás országok stratégiai dilemmája volt: erősítsék-e az integrációt a centrumországokkal és fogadják-e el a nemzetközi munkamegosztásban rájuk szabott, „komparatív előnyt” jelentő szerepet vagy az esetlegesen jobb cserearányok érdekében kezdjenek a gazdaság – az erős nemzetközi verseny miatt igen kockázatos – szerkezetváltásába? Mindkét vállalkozás tőke- és technológiaigényes, és mint arról már szó volt, előbbi a külföldi hitelek – azaz nem a működő tőke – formájában áramlott be a központilag tervezett gazdaságokba.

A szocializmus hazai projektje a gazdaság átstrukturálását, elsősorban az iparosítást tűzte ki célul, amely mellett a rendszer, ha változó lendülettel is, de végig kitartott. Ehhez támpontot biztosított a KGST, hiszen a szocialista munkamegosztásnak köszönhetően olyan iparágak tudtak létrejönni, amelyekre az azt megelőző korokban nem volt esély (Kozma 1996: 467). A technológia fejlettségi szintjét tekintve azonban jelentős lépéshátrányban lévő, valamint a fejlett technológiával rendelkező nemzetközi tőkét a hazai termelésből kiszorító szocialista gazdaságok gyorsan fejlődő iparágainak csak egy része lett volna versenyképes a világpiacon. Mindazonáltal a technológiai elmaradásra mindig mint a szocializmus következményére tekintettek a hazai kritikusok és a szocializmus reformját többnyire a gazdasági mechanizmusok megváltoztatásában keresték.¹⁵

A gazdaságpolitikai viták a nemzetgazdaság és a vállalat irányítási kérdéseire, elsősorban a tervezés és piac szocializmusban betöltött szerepére fókuszáltak: mely területeket és milyen mértékben határozzon meg a két egymással szemben álló koordináció? A félperifériás ország betagozódását célzó stratégiák (amelyek más korokban a

15 A KGST reformja is felmerült a megoldási lehetőségek között, de a szocialista gazdaságok együttműködésében rejlő lehetőségek sohasem lettek kibontva. Vagy egy erős központtal rendelkező, szabályozott belső munkamegosztás irányába, vagy egy multilaterális egyezményen nyugvó közös piac irányába kellett volna fejleszteni a gazdasági közösséget (Bideleux 1996). Előbbi az egyes országok szuverenitásának korlátozása miatt ütközött ellenállásba, utóbbi a túlzott külső nyitottság kockázata miatt nem valósult meg.

protekciónizmus és liberalizmus ellentétpárként jelentek meg), a szocializmusban – ha nem is tiszta formában – a terv és a piac vitájában bontakoztak ki. A szereplők adottnak vették, hogy a gazdasági problémák a szocialista rendszer belső lényegéből, és nem a világ gazdaságban betöltött félperifériás függő helyzetből következnek. Így a „kitörési lehetőségek”, az „utolérni és leghagyni” politikái is a szocialista gazdaság belső kihívásaként jelentek meg. A terv és piac vitája jóval tágabb kérdéskört érintett, mint amelyet tanulmányunkban vizsgálunk, ugyanakkor számos állítás és a vita mentén kialakult koalíciók illeszkednek a félperifériás stratégiai dilemmához.

A piac mellett érvelő oldal közvetve a szocializmus komparatív előnyökkel szembe-
menő projektjének óvatos lebontásához és a „liberalizálás” megvalósulásához járult hozzá. A világgiazi árak fokozott figyelembevétele, a technológiai fejlődés és hatékonyságjavulás érdekében támogatott verseny és profitabilitás, a vállalati önállósodás és a külgazdasági kapcsolatok decentralizálása is a nyugati integrációhoz való közeledést szolgálta. A nyugati kereskedelem bővülése és a részben ennek következtében növekvő adósságteher nemzetgazdasági szinten a nyugati orientáció további fokozódásában, ideológiai szinten a piac melletti oldal radikalizálódásában jelent meg. A külső függés és a növekvő finanszírozási igény – amely nemcsak az importvolumen, hanem a romló cserearányok, a növekvő kamatterhek, valamint a felvett hitelek devizanemének gyengülése miatt is fenntarthatatlanná vált – végül a nemzetközi tőke beengedéséhez vezetett.

A tervezés elsősorban a gazdasági struktúra aktív átalakítási stratégiájának eszköze volt, hiszen a legtöbb intézkedés közvetetten a világgiaziól való elmozdulást támogatta. A lehetőségekhez képest a tervezés igyekezett tompítani a külső gazdasági ciklusokat, ezzel is biztosítva a gazdaság kiszámítható működését. Az erőforrások felmérésével és ellenőrzésével elvileg képes volt a gazdasági szerkezetváltást előidézni. A tervezés ugyan pusztán egy eszköz, amely nem jelent egyértelműen a két stratégia közötti választást, azonban a gyakorlatban ezt az eszköztárat a „liberalizálás” felé lépéseket tevő oldal inkább leépíteni akarta, míg a másik oldal inkább élt volna a benne rejlő lehetőségekkel. Ennek következtében kialakult egy KGST-integrációt és iparosítást pártoló tábor. A világgiaziól való távolságtartás egyrészt erősebb együttműködést igényelt a nemzetgazdasági autarkiaát elkerülni akaró, hasonló törekvéssel rendelkező szocialista országokkal, a biztos felleve-
vőpiac pedig a világgiaziakon nem versenyképes vállalatoknak jelentett biztos bevételt.¹⁶

16 Ugyanakkor a szocialista tábor, sőt az adott ország más ágazatai sem garantálták a biztos felvásárlást. Például a magyar második hároméves terv (1958–60) kiemelt fejlesztése volt a dízelmotor, a nem megfelelő minőség miatt azonban 1959-ben Lengyelország felfüggesztette az ezzel szerelt mozdonyok átvételét, valamint a MÁV is végül inkább német, angol és svéd cégekkel kezdett el tárgyalni (Hegedűs 1976: 83–85).

A terv és piac mint ideológiai szembeállítás a politikai színtéren a keményvonalasok/dogmatikusok és a reformerek vitájában csapódott le. A klasszikus – és általunk vitatott – narratíva szerint számos előzményen keresztül végül megvalósult a reformok első hulláma, amely a hivatalosan 1968-ban elindított új gazdasági mechanizmusban csúcsosodott ki. Bár 1972-re kellett volna indulnia a második hullámnak, a dogmatikusok ellenállása miatt ez elbukott, és legkésőbb 1975-re a legfontosabb reformereket menesztették. A leállított reformok okozta rossz gazdasági teljesítmény a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére mégis kikényszerítette a változásokat, de ekkorra már a korábbiaknál radikálisabb beavatkozásokra volt szükség. A fenti olvasattal szemben jelen tanulmány a félperifériás ország két gazdaságpolitikai útjának szimmetrikus elemzését javasolja, kiemelt jelentőséget tulajdonít a centrumországok felé történő eladósodásnak és a függő helyzetből következő kényszerpályának. A szűk terjedelmi korlátok miatt csak egy rövid eladósodás-központú gazdaságtörténeten keresztül vázoljuk a kor gazdaságpolitikai vitáit.

Gazdaságpolitikai viták 1953-tól a rendszerváltásig

A hazai szocialista reformgondolkodás Magyarországon 1953-tól indult meg. Egyrészt az addig folytatott gazdaságpolitika fenntarthatatlanná vált. Az életszínvonal 1951-ben csökkent, 1952-ben a mezőgazdasági termelés tarthatatlan állapotait a rossz időjárás és az ennek következtében katasztrofális termés hozta látványosan felszínre. A túlfeszített első ötéves terv (1950–54), a háborús jóvátétel, a nyugati technológiától és piactól elzárt gazdaság lehetőségei, a még érdemben nem működő KGST okozta relatív nemzetgazdasági autarkia,¹⁷ valamint a harmadik világháborúra és/vagy egy jugoszláv háborúra való felkészülés érdekében keresztülvitt erőltetett nehéziparosítás – amelyhez a szükséges tőkét a mezőgazdaság kizsákmányolása és az életszínvonal visszavágása biztosította – egyaránt jelentős terhet helyezett az első hároméves terv (1947–49) után éppen talpra álló népgazdaság vállára. Másrészt Sztálin 1953. márciusi halála és az utódlásért folytatott szovjet hatalmi harcok politikailag is lehetőséget adtak a változtatásokra.

A politikai és gazdasági függőség ekkor még egyértelműen a Szovjetunióhoz rendelte Magyarországot, és az ottani döntés következtében Magyarországnak (és az NDK-nak) el kellett indítania az új szakasz politikáját, amelynek irányításával a „moszkovita” Nagy Imrét bízták meg. Mindez nem azt jelentette, hogy a korábbi vezetés ne látta volna a gazdaságpolitika megváltoztatásának szükségességét. Maguk a későbbi reformerek is már az első ötéves terv alatt részei voltak a szocialista nomenklatúrának (Huszár 2007: 66–71).

17 Az ötvenes évek elején gyakorlatilag csak a Szovjetunióval voltak meghatározó külgazdasági kapcsolatai az országnak, ugyanakkor annak szerepe tényleg jelentős volt.

Ezekben az években két, egymással rivalizáló, az elmúlt éveket korrigálni kívánó gazdaságpolitika jelent meg. A szovjet támogatással hatalomra jutó Nagy Imre új szakasz politikája volt az ekkor rövid ideig dominánssá váló vonal, ezt az új kormányfő képviselte.¹⁸ A másik iránynak a korábbi gazdaságpolitika első számú alakítója, Gerő Ernő volt a szószólója. Nagy Imre – az ötvenes évek lehetőségeihez képest – a piaci mechanizmusnak nagyobb teret engedő politikát akart követni, valamint a beruházási kiadások mérséklését javasolta az életszínvonal növelése érdekében. Ezzel szemben Gerő Ernő korrigált formában tovább folytatta volna az iparosító, megszorító politikát.¹⁹

Az ötvenes években a nyugat és kelet irányába még egyaránt elzárt ország csak korlátozottan tudott nyitni a külső áru- és hitelpiacok felé. Így nagy mennyiségű külső finanszírozás hiányában az életszínvonal növelése és a gyors ütemű iparosítás csak egymás kárára tudott megvalósulni. Az 1956-os forradalom és az azt követő sztrájkok miatt kieső termelés okozta gazdasági és pénzügyi problémák helyreállítására Magyarország nagy mennyiségű, konvertibilis eszközökben denominált hitelt kapott a Szovjetuniótól és Kínától, és ez átmenetileg jelentősen növelte a gazdaságpolitika mozgásterét. A folyó fizetési mérleg többletét szem előtt tartó, igen óvatos második hároméves terv (1958–60) kezdeti sikerei következtében viszont az iparlobbi egyre nagyobb nyomást helyezett a pártra az iparosítás felgyorsítása érdekében. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság szocialista átalakítását a többi szocialista ország szorgalmazta. Mindkét cél hatalmas beruházási igénnyel járt, miközben a politika a szintén nagy finanszírozási és importigénnyel járó életszínvonal-növekedést is kiemelt célként kezelte. Végül 1958 végén – az Országos Tervhivatal figyelmeztetéseire ellenére – a Központi Bizottság (KB) szabad utat adott az iparosítás gyorsításának, valamint a kollektivizálás újraindításának.

Ennek következtében a hatvanas évek elejére az adósságszolgálat fenntarthatatlanná vált. Az ipar tervezett átsztruálása a tervek hirtelen felülrása miatt nem valósult meg. A hatékonyság növelése érdekében a hatvanas évek első felének vállalati összevonásai az iparlobbi további erősödéséhez vezettek. A sikeres kollektivizáláshoz szükséges

18 A Szovjetunióban Sztálin halálát követően Berija, Malenkov és Hruscsov között zajlott hatalmi harc. Berija, majd az ő kivégzését követően Malenkov támogatta Nagy Imrét és az új szakasz politikáját. Hruscsov 1955-ös megerősödése biztosította Nagy Imre leváltásának feltételeit. A szovjet állapotoknak megfelelően Magyarországon is átmenetileg megerősítették a kormányfői pozíciót a párt első titkárával szemben, hogy kiegyensúlyozzák a hatalmat a párton belüli csoportok között.

19 Fontos lehet megjegyezni, hogy a Gerő-féle gazdaságpolitikának is voltak elismert támogatói, például a reform-közgazdaságtan első és egyik legfontosabb írását jegyző Péter György (1903–69), a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, valamint a KSH-ban vezető közgazdász funkció ellátó bizalmasa, Zala Júlia (1919–94) (Zala 1988: 119).

anyagi és technológiai feltételek hiányoztak. Az elmaradott mezőgazdasági állapotok megszüntetésére a túlfeszített beruházások és a külső finanszírozási lehetőségek korlátai miatt nem volt lehetőség, de a fejlesztések következtében felszabaduló jelentős munkaerőtöbblet miatt akarat sem. A feszültségek 1962-ben látványossá váltak.

A hatvanas évek elejére kialakult állapotok jelentős támogatást adtak a relatív piacpárti oldalnak, amelynek hátszélét a politikai szinten Nyers Rezső biztosította. Nyers 1962-ben lett az MSZMP gazdaságpolitikáért felelős KB-titkára, majd 1966-os PB-tagságával még erősebben tudta érvényesíteni a gazdasági reformok – a kor körülményeinek megfelelően – „liberális” irányba történő alakítását. Az új gazdasági mechanizmus irányelveinek kidolgozására – valamint a helyzet súlyosságát jelképező nagy mennyiségű gabonaimportra – 1964 decemberében bólintott rá a Központi Bizottság. Szemben a korábbi nagyszabású reformkísérletekkel (Nagy Imre, 1953–54; Varga István, 1957), Nyers széles körű előkészítő munkát indított el, amelybe az összes érintett csoportot bevonta, és óvatos kompromisszumok között vezényelte le a hivatalosan 1968. január 1-jével elindult új gazdasági mechanizmust. Bár az életszínvonal növelését a hatvanas évek elejére prioritásként kezelő Hruscsovot 1964 októberében puccsal leváltották, az új szovjet vezetésen belüli hatalmi harc a hatvanas évek végéig a piacpárti reformoknak kedvezett: a hazai gazdaságpolitikai változások a szocialista blokk legtöbb országát elérő reformhullámba kapcsolódtak.

A hazai reformot a széles társadalmi bevonást célzó előkészületek ellenére több társadalmi csoport is kritikusan várta. Egyrészt a munkálatokba bár a tervgazdálkodás-párti közgazdászokat is bevonták, a Nyers vezette előkészítő bizottság a piacpárti javaslatoknak adott hátszelet.²⁰ Az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőzően a nomenklatúra nyilvánosan kevés kritikát fogalmazott meg, azonban a *Népszabadság*ban elindított vita jelezte, hogy a munkanélküliség és az infláció veszélyei, valamint a munkafegyelem-szigorítások és más, a hatékonyság nevében meghozott intézkedések aggasztják a munkásokat (részletesen lásd Berend 1988: 239–247). Az iparlobbi, amely a reform előkészítéséből kiszorult – iparral foglalkozó albizottságot eredetileg nem is hoztak létre –, részben az erősebb verseny teremtette új körülmények miatt, részben a nekik kedvező gazdasági stratégia háttérbe szorítása miatt nézte kritikusan a megvalósult változásokat. A reformok a nomenklatúra és az államigazgatás létszámát is csökkentették, ami szintén szűkítette a támogatók körét. A gazdasági mechanizmus reformja azonban nemcsak az iparlobbi háttérbe szorulásával, hanem az agrárlobbi előtérbe kerülésével is együtt járt. Mindezzel

20 A mechanizmusbizottság titkársága két koncepciót készített a reform irányáról. A háromtagú titkárságból Nagy Tamás (1914–93) és Havas Péter (1924–?) piacpárti, míg Morva Tamás (1928) tervgazdálkodás-párti tervezetet készített. Végül a Nyers Rezső (1923) vezette bizottság az előbbi mellett döntött.

párhuzamosan a kultúrában és a tudományban érzékelhető volt egyfajta ideológiai nyitás, valamint bővültek a nyugati utazási lehetőségek,²¹ ami az értelmiséget elkötelezetté tette a reform iránt.

Az 1968-as prágai bevonulás és a Magyarországon kívüli szocialista reformok kimerülése, a II. világháborút követő globális gazdasági ciklus felívelésének vége, a Bretton Woods-i rendszer szétesése, valamint az ennek függvényében változó erőviszonyok a szovjet politikai vezetésben megerősítették a hazai reformkritikus oldalt.²² Bár a reformok 1968-ban elindított első hullámát 1972-re egy második hullám követte volna, végül ez nemcsak elmaradt, de 1972–74-re lényegi kérdésekben korrigálták a korábban elindított folyamatokat. Mindehhez hatalmas lökést adott az 1973 végi olajárrobbanás. Egyrészt a világpiaci árak gyorsabban megjelenítő új árrendszer hozzájárult a „liberalizálás” stratégiáját követő oldal megbuktatásához,²³ másrészt a petrodollárok okozta világszintű pénztúlkínálat alacsony kamatkörnyezetet és kedvező hitelkondíciókat eredményezett, ami lehetővé tette a megerősödő reformkritikus tábor intézkedéseinek kedvező anyagi támogatását. A külföldi energiafüggéstől szenvedő gazdaság újra a termelési szerkezet átalakításába kezdett. Számos – részben sikeres, részben sikertelen – energetikai beruházást indítottak el, valamint célul tűzték ki az iparszerkezet további átalakítását. Az újból erősödő iparosítással az iparlobbi más területeken is megerősítette magát – miközben az agrárlobbi háttérbe szorult. A legerősebb 50 ipari vállalat elérte, hogy „kiemelt” státuszba kerüljön, azaz a hatvanas évek végén meghozott piaci folyamatokat erősítő reformok alól mentesítsék őket. Továbbá a Központi Bizottságban is megnőtt a gyárigazgatók száma (Szakadát 1990: 17).

Az olcsóbbá váló finanszírozás további beruházásokat tett lehetővé a pártállam számára. A szakszervezetek kiharcolták, hogy a munkások (parasztokkal szemben elmaradt) életszínvonal-növekedését pótolják, a nómenklatúra létszámát visszaemelték az új gazdasági mechanizmus előtti szintre, valamint megerősítették a megyei pártközpontokat (Huszár 2007: 91–94). Hasonlóan az ötvenes évek végi időszakhoz, megint túlzott – és így

21 Lásd Bockman és Eyal ([2002] 2014) tanulmányát jelen lapszámban.

22 A reformkritikus oldalt a nómenklatúra kialakításáért felelős KB-titkárok, Biszku Béla (1921) és Pullai Árpád (1925–?), valamint a nómenklatúra-kialakításban fontos szerepet betöltő KISZ alapítója, ekkor éppen a külügyekért felelős KB-titkár, Komócsin Zoltán (1923–74) képviselte. A munkásérdekek képviseletében hozzájuk kapcsolódott Gáspár Sándor (1917–2002), a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtákará.

23 A reformot levezető gazdaságpolitikusokat (pl. Nyers Rezső [1923], Fock Jenő [1916–2001], Timár Mátyás [1923]), az agrárlobbit (pl. Fehér Lajos [1917–81]) és az ideológiai nyitásért felelős politikusokat (pl. Aczél György [1917–91]) 1974–75-re leváltották fontosabb pártpozíciójukból.

külfölditőke- és technológiaigényes – növekedési pályára került a gazdaság. Az 1974 őszen lefolytatott újbóli növekedési vitában ugyan az Országos Tervhivatal ismét mérsékeltebb ütemű gyorsítást javasolt (Lóránt 2001), végül azonban ebben a vitában is alul maradt. Az MSZMP 1975-ös XI. kongresszusa, valamint az ötödik ötéves terv (1976–80) már a struktúraváltás és a gyors iparosítás jegyében jött létre.

Fontos megjegyezni, hogy nem a tervgazdálkodás mellett érvelő oldal gazdaságpolitikája valósult meg, hanem a gazdaságátalakító stratégiai törekvések erősödtek meg. Az 1973-as külgazdasági szerkezet jelentős átalakításra szorult, mivel önmagában a olajárrobbanás okozta cserearányromlás előrevetítette az eladósodás felgyorsulását. A tőkés országok felé a dráguló technológia és alkatrészek miatt rögtön megugrott a külkereskedelmi mérleg hiánya, a Szovjetunió 1975-től kezdte el fokozatosan emelni az energiaárakat. Érdemes mind az 1968-as, mind az 1972–74-es intézkedéseket differenciáltan értékelni. Előbbinél számos olyan intézkedés született, amelyet minden piac- és tervezéspárti közgazdász elfogadott, utóbbinál pedig voltak olyan korrekciók, amelyeket számos reformer is szükségesnek tartott. A megbuktatott „liberalizáló” reformerek ugyan a reformok leállításaként értékelték az időszakot,²⁴ de a reformban részt vett reformerek között is többben „csak” a reformok korrigálásáról beszéltek (lásd például Gadó 1978). Utóbbi értelmezés mellett szól, hogy a reformok legfontosabb változtatásait – például Magyarország volt az egyedüli szocialista ország, ahol eltörölték a tervmutatókat – nem módosították.

A gazdaságszerkezet átalakítása nem volt eredményes, a folyó fizetési mérleg hiánya – részben a növekvő importvolumen, részben a cserearányromlás miatt – a tőkés országok irányában 1977–78-ra tarthatatlanná vált. Az 1979-es második olajárrobbanás és a világ-gazdaság újabb válsága okozta külső nehézségek, valamint 1979–81-es Volcker-sokk által felemelt kamatszint csődközeli helyzetbe juttatta Magyarországot. Végül utolsó mentsvárként az ország 1982-ben belépett az IMF-be, a nemzetközi szervezet pedig azonnali hitelt nyújtott a bedőlés küszöbén álló gazdaságnak. A kemény deviza kényszere egyre nagyobb támogatást jelentett a komparatív előnyök mentén a tartós nyugati kereskedelemre való berendezkedést támogató oldalnak. A hatvanas évekhez hasonlóan ismét reformbizottságokat hoztak létre a szükséges – liberalizáló – reformok kidolgozására.

Ekkorra már a külgazdasági nyitás és piacosítás pártján jelentős értelmiségi csoport alakult ki. A tudományos és kulturális élet ideológiailag nyitott – a hatvanas évek második felére, hetvenes évek elejére tehető – időszakában szocializálódott, tipikusan a negyvenes években született értelmiségiek számára az 1972–74-es, politikai váltással együtt

24 Nyers Rezső a magyar gazdaságpolitikáról olyan kritikusan nyilatkozott egy svéd lapnak, hogy Magyarországon az írást csak szamizdatként lehetett elérni (Nyers 1978).

járó ideológiai represszió²⁵ élesen meghatározta a Kádár-rendszerhez való viszonyulást. Belőlük nőtt ki a reformközgazdászok második nemzedéke²⁶ és a demokratikus ellenzék.²⁷ Ezzel szemben a reformkritikus oldal sok csoportot lazán összefogó átmeneti koalíció volt, nem tudta magát a későbbiekben tartósan megszervezni.

Az 1979 óta folyamatosan tartó megszorítások miatt az 1980-as pártkongresszuson meghirdetett életszínvonal-növelés végül elmaradt. A javuló külső feltételek között így újabb nyomás érkezett az ipar átstrukturálására, remélve, hogy azzal az ország ki tud törni a folyamatos törlesztés pozíciójából. A XIII. kongresszus végül lesöpörte az asztalról a megelőző évek reformbizottsági terveit, a hetedik öt éves tervben (1986–90) jelentős forrásokat szántak a beruházásokra és az életszínvonal emelésére. Mindez azonban nagyon gyorsan mellékvágányra futott. A konszolidálódó külső egyensúlyt újabb hitelfelvétel követte, és sokként hatott az 1985. szeptemberi Plaza-egyezmény, amely az amúgy is megugrott államadósságot tovább növelte az árfolyamvesztésén keresztül. Végül három év alatt több mint megkétszereződött Magyarország külső adóssága (Lóránt 2001).

Innentől kezdve két út állt az ország előtt. Vagy az államcsőd különböző formáit választja (például átütemezi a hitelek visszafizetését), vagy az IMF tanácsainak megfelelően mindent megtesz a szükséges kemény deviza megszerzéséért és levezényel egy gyors ütemű liberalizációt.²⁸ Előbbi stratégia jelentősen sértette volna az akkor erős pozícióban lévő, jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező gazdasági-politikai szereplők érdekeit és egy technológiailag elzárt, a KGST felé nyitó gazdaságot eredményezett volna – miközben ekkorra a KGST a többi, hasonlóan keménydeviza-kényszerben lévő kelet-európai országnak sem volt vonzó alternatíva. Végül széles és mély liberalizálás mellett döntöttek: különösen 1987-től lényeges pontokon alakították át a gazdasági szabályozást. Ebben a folyamatban a reformközgazdászok második generációja mellett szocializálódott, gyakran erős nyugati kapcsolatokkal és intézményi tapasztalatokkal (pl. Világbank, IMF) rendelkező monetarista közgazdászok tábora is részt vett.²⁹ Végül, mire 1989 politikai

25 Lásd Éber és Gagy (2014) írását jelen lapszámban.

26 Pl. Antal László (1943–2008), Soós Károly Attila (1944), Bauer Tamás (1946), Laki Mihály (1946).

27 Pl. Bence György (1941–2006), Kis János (1943), Haraszti Miklós (1945), Kenedi János (1947).

28 Ennek meghatározó alapjai már – az 1985-ben háttérbe szorított – 1984 áprilisi központi bizottsági határozatban megjelentek. Végül az ott elhangzó, liberalizálást támogató gondolatoknak a Pénzügykutatási Intézet által 1986/87-ben megírt *Fordulat és reform* (1987) programja adott lökést (Gagy 2014b). A lényegi elemeket az 1987. júliusi központi bizottsági ülés fogadta el.

29 A hazai monetaristákról és a kormányzati munkában betöltött szerepükről lásd Gagy (2014b); a cseh monetaristák magyarokétól eltérő tapasztalatairól, de azonos gazdaságpolitikai törekvéseikről

átalakulására sor került, gazdasági és pénzügyi téren a legfontosabb változások nagy része elindult, számos intézkedés már be is fejeződött.

POLARIZÁLÓDÓ POLITIKAI IDEOLÓGIÁK

Ha a rendszerváltás politikai ideológiáinak tartalmát az egyéni, morális felelősség felől vizsgáljuk, hajlamosak lehetünk a morális fordulatok és árulások történeteként tekinteni azok alakulására: Hová lett a részvétel a demokráciából? Hová lett az önkormányzás a civil társadalom eszméjéből? Megközelítésünk nem ezt az utat választja. Ahelyett, hogy az adott szereplők által adott pillanatban vallott ideológia tartalmát egy későbbi pillanatban számonkérnénk valamiféle morális állandó normájára hivatkozva, inkább magát az ideológiai tartalmat próbáljuk az adott helyzetben elfoglalt pozíciók és lehetséges koalíciók felől megérteni.

A szocialista rendszer ellenzéki csoportjainak ideológiájában az egyik legélesebb változás abban a kérdésben volt tetten érhető, hogy a jólét és a részvétel intézményeit milyen mértékben kívánták a nép egészére kiterjeszteni. A demokratikus ellenzék szocializmuskritikájában eleinte fontos szerepet játszott a hatalmi centralizáció és a gazdasági elnyomás kritikája, s javaslataikban a politikai és gazdasági demokrácia követeléseai egyaránt helyet kaptak. A rendszerváltás strukturális kontextusa azonban ezeknek a követeléseknek nem kedvezett, és az ellenzéki csoportok ideológiái ennek megfelelően alakultak át a rendszerváltás éveiben.

A magyar állam a nyolcvanas évek végére súlyosan eladósodott. A világrendszerbe történő betagozódás módját a szovjet függőség és a KGST-piacok szerepének fokozatos csökkenése határozta meg. A nyugati hitelek és felvevőpiacok – részben kényszerből történő – felértékelődése miatt a magyar gazdaságot ekkor már legalább egy bő évtizede mélyreható átalakulás jellemezte. Ez a nyugati centrumországok piacai felé történő fokozódó intézményes közeledést jelentette, amely továbbra is a függés és a felhalmozási hierarchiában való alárendelődés mechanizmusai szerint alakult. A betagozódás a demokratikus ellenzék ideológiájában egyrészt a demokrácia politikai intézményeinek a követelése formájában jelent meg, másrészt – az első szemponttal ellentmondásban – a lakosság többségének az érdekeit sértő gazdasági átmenet követelésében. A nemzet sorskérdéseit tematizáló ellenzéki írókat a nép erkölcsi állapotának kérdései mozgósították, a rendszerváltáskor a nemzetközi tőke és – a korábbi nómenklatúra tényérésének megakadályozására – a nemzeti tőke kiépítésére tettek lépéseket; a terheknek a társadalom többségére helyezését nem kifogásolták.

pedig lásd Eyal ([2000] 2014) jelen lapszámban.

A privatizáció a nemzetgazdaság termelőeszközeit áron alul a hazai és nemzetközi tőke kezébe csoportosította, az adósság az állam kezében maradt, a szocialista időszak alatt proletarizált népet pedig megfosztották a megélhetés korábbi állami garanciáitól. A demokratikus és a szabadpiaci átmenetnek ez az ellentmondása az ellenzéki csoportok ideológiáinak alakulásában is kiütközött. A gazdasági és politikai demokratizálás eredeti követeléseinek a rendszerfeltételekhez való igazodása a rendszerváltás folyamata során a privatizáció lebonyolításánál, valamint az annak nyomán kialakuló munkanélküliségre és létbizonytalanságra adott válaszoknál volt a leglátványosabb. Anélkül, hogy a jobb- és baloldali rendszerkritikus, majd rendszerváltóvá és rendszerépítővé váló politikai erők ideológiatörténetét részletesen elemeznénk, a rendszerváltás éveire koncentrálna megpróbáljuk rekonstruálni az átalakulás néhány alapvető elemét.

A demokratikus ellenzék kritikája

1956 és 1968 a szocializmus erős belső kritikáit hozták felszínre, de ezek a hetvenes évek első feléig még a marxizmus/neomarxizmus talaján álltak, s az osztályelemzés terminusai szerint kritizálták az államszocialista rendszert. Ezek a kritikák egyrészt a létező szocializmus és a szocializmus elméleti ideálja közötti különbségre mutattak rá (Bence, Kis és Márkus [1972] 1992; Rakovski [Bence és Kis] [1977] 1983), másrészt a létező szocializmus uralmi viszonyaira alkalmazták az osztályelemzést (Kolosi 1971, 1974; Konrád és Szélényi [1978] 1989). A szocialista rendszert mindkét esetben belső jellegzetességein, nem pedig a kapitalista világ gazdaság egészével való interakcióban kialakult tulajdonságain keresztül elemezték. 1972 után a neomarxista kritikákat erőszakkal elhallgattatták.³⁰ A helsinki mozgalom, a csehszlovák Charta '77, a lengyel KOR,³¹ valamint a nyugati aktivistákkal és a „fellázítás” politikai programjával való érintkezés során a korábbi kritikákat megfogalmazó értelmiségiek elfogadták a marxizmusnak a sztálini marxista leninizmussal és a szocializmus ideájának a létező szocializmussal való azonosítását, ami a hidegháború

30 Lásd Éber és Gagy (2014) jelen lapszámban.

31 Az 1975-ös helsinki záróokmány a jeltait követő legfontosabb olyan egyezmény, amely kísérletet tett az egymással „hidegháborúban” álló felek viszonyának tisztázására, különös tekintettel az emberi és polgári jogok biztosítására. A későbbi disszidens csoportok stratégiáját ez az egyezmény jelentős mértékben meghatározta a hetvenes évek második felében. A Szovjetunió köztársaságaiban helsinki bizottságok alakultak az emberi jogok biztosítására. Csehszlovákiában főként a humán értelmiség a Charta '77 mozgalmán keresztül tett hasonlóan (lásd Eyal ([2000] 2014). Lengyelországban az 1976-os felkelések leverését követően szervezték meg a Munkás Önvédelmi Bizottságot (KOR), amelyet sokan a Szolidaritás előzményének tekintenek.

nyugati pólusának a sztálini ideológiát tükröző hivatalos álláspontja volt. A szocializmust a hetvenes évek második felétől az emberi jogok, a liberális demokrácia és a humanizmus szempontjai szerint kritizálták.

A demokratikus ellenzék a kelet-európai disszidens hálózaton túl erős nyugati kapcsolatokat is kiépített. A Szabad Európa Rádióban és a nyugati hírügynökségekben rejlő lehetőségeket tudatosan használták, a nyugati sajtó és politika pedig ettől kezdve szövetségesként kezelte őket. A művelődésügyi miniszter 1985-ben például sérelmezte, hogy a „nyugati baloldali értelmiség [...] kizárólag az ún. disszidenciára vagy a rendszer ellenzékének hangjára figyel” (Köpeczi 1985: 30). Az MSZMP Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1986. júliusi jelentése „az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő feladatok” kapcsán az alábbiakról tájékoztatta a Politikai Bizottságot:

„A Reagan-kormányzat által 1982 nyarán meghirdetett »demokratizálási program«³² jegyében az Egyesült Államok hivatalos körei fokozott politikai és pénzügyi támogatásban részesítik a szocialista országokban, közöttük Magyarországon működő ellenzéki erőket és csoportokat. [...] Az elmúlt években a vezető NATO-országok – köztük is kiemelten az Amerikai Egyesült Államok – speciális szervezetei a budapesti nagykövetségeiken diplomataként szolgálatot teljesítő megbízottai révén közvetlen kapcsolatot építettek ki a polgári radikális csoportosulás [a demokratikus ellenzék] vezetőivel. 1983 óta amerikai politikusok, az NSZK-beli kereszténydemokraták, az Osztrák Néppárt képviselői hivatalosan és magáncélú magyarországi látogatásaik alkalmával az ellenzék prominens képviselőivel is találkoztak” (Csizmadia 1995: 281).

„[A párt- és állami szervekben tapasztalt, a]z ellenzéki tevékenységgel kapcsolatos »tűrőképesség« határai [...] tágultak. Az utóbbi években – egy-két kivételtől eltekintve – az ellenzéki-ellenséges csoportokhoz tartozó személyek kiutazási engedélyt kaptak nyugat-európai, illetve egyesült államokbeli utazásaikhoz.³³ [...] A párthoz közel álló értelmiségi körök egy része úgy gondolja, hogy első-sorban nemzetközi gazdasági érdekeink miatt nem lépünk fel határozottan és

32 Ronald Reagan elnök 1982 júniusában a brit országgyűlés előtt fogalmazta meg, hogy elő kell mozdítani a világ demokratizálási folyamatait, többek között Kelet-Európában. Ennek következményeként indult el a *Democracy Program*, amely 1983-ra a *National Endowment for Democracy* nem kormányzati, de az Egyesült Államok kongresszusa által felügyelt és szövetségi költségvetésből finanszírozott nonprofit szervezetként intézményesült.

33 A változást 1982-től számíthatjuk (Csizmadia 1995: 291).

egyértelműbben azokkal szemben, akik szerepet vállalnak az ellenzéki csoportok által szervezett akcióban” (Csizmadia 1995: 283).

A demokratikus ellenzék több szamizdat folyóiratban is közzölte sejtését, továbbá volt, hogy olyan bizalmas hivatali anyagokat is közzétettek, amely szintén ezt erősítette. A *Hírmondó* szamizdat folyóiratban közzétették Rácz Lajos, a Belügyminisztérium ellenzékiért felelős referensének előadását, amelyben arról beszélt, hogy Rajk Lászlót illegális szórólapozásért börtönbe zárta a rendőrség.

„Pár évvel ezelőtt Magyarországon keresztül vonult egy nemzetközi békemenet. A Parlament előtt Rajk és társai, Kenet és a többiek röpcédulákat osztogatott, akkor a rendőrség letartóztatta őket. Körülbelül másfél óra múltán a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium és az Elnöki Tanács asztalán csörgött a telefon. Az Egyesült Államok követsége [volt], amely szerint: »ha Rajkékát nem bocsátják szabadon, akkor az Egyesült Államok fontolóra veszi a legnagyobb kedvezmény elvének megvonását«. Tehát lényegében azt vagyunk kénytelenek mondani, hogy nemzetközi háttérrel, támogatással folyik a magyar belső ellenzék ténykedése. Azt hiszem egyértelmű, hogy szabadon bocsátottuk őket” (Rácz 1987: 36).

Miközben a pártvezetés a világgazdasági kényszereknek való megfelelés reálpolitikája és a szocialista elvek szimbolikus politikája között lavírozott, a demokratikus ellenzék úgy helyettesítette be kritikájában a szocialista elveket a szabadság eszméivel, hogy a szabadságot és szabadpiacot Kelet-Európa számára is elérhető ideálként állította be – szemben a világgazdaságban elfoglalt pozíció rideg valóságával, amelyet viszont a szocialista rendszer következményének tulajdonított. Az ellenzéki értelmiségieknek ez az ideálja nem volt azonos tehát Kelet-Európa szabadpiacosításának valós lehetőségeivel, de morálisan a szabadpiac nyugati modelljeit is kritizálta. A kelet-európai disszidensek egy olyan civil társadalom ideálját alkották meg, ahol a szabadság és önkormányzás a polgári élet minden területére kiterjed, s a piac a civil társadalom szabad viszonyainak csak egyik alelete (Gagyí és Ivancheva megjelenés alatt). Ennek megfelelően a rendszerváltás folyamatának elején, 1987–88-ban a demokrácia és civil társadalom ideálja alapján szerveződő ellenzéki csoport társadalomfelfogásának a szociális védelem és a munkásönkormányzás is része volt (Társadalmi szerződés 1988).

Az ellenzéki években a szocializmus liberális, emberi jogi kritikája egyben a szocializmuson belül létező egyenlőtlenségek és szegénység kritikája is volt. Ez a szociális érzékenység a rendszerváltás ideáljaiban és programjaiban is megjelent, mind a szociális intézményrendszerre, mind az érdekképviseleti rendszerekre (szakszervezetek), mind a tulajdonviszonyokra (munkásönkormányzatok) vonatkozóan („Van kiút!” 1988).

A kritikát megfogalmazó értelmiségi ellenzéki csoportok ugyanakkor nem voltak abban a helyzetben, hogy a demokráciára és az öngazgatásra vonatkozó eszméiket a részvétel valós intézményeit kiépítő, azokba széles társadalmi csoportokat betagozó mozgalmi gyakorlattá fordítsák le – ennek a Kádár-rendszer objektív tiltásai is határt szabtak (Szalai 1989). A demokrácia eszméje ehelyett inkább egy alapvetően belső, intellektuális és morális reflexión alapuló eszme maradt (Körösenyi 2000), ami a szervezkedés éveiben megengedte, hogy relatív szűk értelmiségi csoportok a valódi demokrácia képviselőinek tekintsék magukat, s nyugati partnereik is akként legitimálják őket, a részvétel és ellenőrzés demokratikus intézményeinek hiányában. A Szabad Kezdeményezések Hálózata ezen a demokráciaeszmén alapult. Az eszme tartalma és szervezeti megvalósulása közötti diszcrepanciát jól mutatja, hogy a pártosodás lehetőségének felmerülésekor a hálózat alapítói a hálózat nyilvánosságától függetlenül és a hálózat tagjainak beleszólása nélkül dönthettek úgy, hogy a civil kezdeményezést párttá, a Szabad Demokraták Szövetségévé (SZDSZ) szervezik át (Szalai 2006).

A demokrácia eszméjének ez a részvétel és ellenőrzés intézményeitől függetlenített formája illeszkedett később ahhoz az ellentmondásos folyamathoz, amely során a politikai intézményrendszer demokratizálását egyszerre kellett végrehajtani a dolgozók gazdasági érdekeinek negligálásával. Míg a dolgozói érdekek figyelembevétele a nyugati demokráciákban az 1945 utáni fordista termelés és keynesiánus politika keresletteremtő rezsimjében (véges ideig) részben megvalósult, a demokrácia 1989 utáni kelet-európai kiterjesztése nem járt ilyen érdekinkluzióval. A liberális ellenzék, amely a demokratikus értékek első számú képviselőjeként jelent meg, a demokrácia eszméjét ilyen körülmények között egyre inkább a részvétel és az öngazgatás eszméitől függetlenül, a parlamentáris demokrácia formális követelményei szerint fogalmazta meg. Ezzel párhuzamosan gazdaságpolitikáját a reformközgazdászok monetarista csoportjához kapcsolódva a liberalizációra szűkítette le (Szalai 1994a). A munkásöngazgatás célja kikerült a Társadalmi szerződés későbbi változataiból. Miközben az 1988-as és 1989-es társasági és tulajdonreform-törvények csökkentették a szakszervezetek mozgásterét és biztosították a vállalati menedzsment döntő befolyását a privatizációra, a kerekasztal-tárgyalásokon az SZDSZ nem vetette fel a munkástulajdon és a szakszervezetek ügyét. Az 1988-ban a liberális csoport által alapított Liga szakszervezeti hálózat a nemzeti kerekasztal-tárgyalások résztvevőjeként a tárgyalások idejére felfüggesztette a szakszervezeti ügyek képviselétét, és a politikai ellenzék támogatására koncentrált (Thoma 1998: 248). Mindez a formális demokratizálódás közepe anélkül mehetett végbe, hogy az érintettek a részvétel bármilyen valós intézménye révén ellenőrizhették volna az érdekeiktől elforduló pártokat és szakszervezeteket.

A népiek kritikája

A hetvenes években az egyenlőtlenség és a szegénység liberális kritikái mellett az új népi írók csoportja az erkölcsi, etnikai értelemben vett „nép” fogalma felől bírálta a szocialista rendszert. A népi mozgalomnak ez a kései hulláma azonban az 1920–30-as évek népi mozgalmával szemben elsősorban szimbolikus megoldásokra, a magyar értékek rehabilitációjára koncentrált, nem végzett a klasszikus népi mozgalomhoz hasonló valós kutatást és nem dolgozott ki arra épülő olyan gazdasági programot, amely a népiek földreform-elgondolásához hasonlítható lett volna (Papp 2012). A nép képviselőinek ez az elmozdulása a gyakorlati szintről az ideák szintjére tette lehetővé a későbbiekben annak a strukturális ellentmondásnak a szimbolikus áthidalását, hogy a demokratizálást a népi érdekek figyelmen kívül hagyásával hajtsák végre. A szocializmus „népi” kritikájának diskurzusát az ellenzék nemzeti frakciójából 1987-ben Lakitelken megalakult Magyar Demokrata Fórum (MDF) vitte tovább.

Pozíciója szempontjából az MDF a korábbi nomenklatúrába kevésbé beépült, valamint az SZDSZ által mozgatott magaskultúrával és nyugati kapcsolatokkal nem rendelkező középosztályt szólította meg a két háború közötti középosztály sérelmi diskurzusával. Gazdaságpolitikájában a globális kapitalizmusba való intézményes visszakapcsolódás követelményeit elfogadta, azonban a belső erőforrásharcban az egykori nomenklatúra – elsősorban a vállalati menedzsment – és a velük a privatizáció lebonyolításában együttműködő nemzetközi tőke érdekeivel szemben saját befolyásának igyekezett teret szorítani (Szalai 1994b: 478). Míg a nemzetközi tőke szövetségese az MSZP és SZDSZ lett, addig a rendszerváltást követő első, az MDF által vezetett kormány nemzeti tőkésosztály kialakítására és a két ellenzéki párt kiszorítására tett kísérletet: lásd a privatizáció centralizálását „a nemzeti vagyon védelme” érdekében (Állami Vagyonkezelő létrehozása), a médiabefolyás növelését és a lusztrációs javaslatokat.³⁴ Az MDF viszonyát a dolgozói érdekképviselőhez ez a pozíció határozta meg.

A spontán privatizáció 1987 óta zajló folyamatára reagálva 1988-ban egy MSZMP-hez kötődő antibürokratikus marxista értelmiségi csoport, a Baloldali Alternatíva a tulajdon kérdését jelölte meg a rendszerváltás érdekviszonyok szempontjából legjelentősebb kérdésének, és szervezői munkát kezdett a kollektív munkástulajdont követelő

34 Szó szerint átvilágítás, vezekléssel járó tisztulási szertartás. A rendszerváltást követően a szocializmusban pozíciót vállalt állami, párt- és rendvédelmi szereplők áttekintése, gyakran a számonkérés vagy a politikai pozícióktól való eltiltás igényével. Magyarországon az 1991-es Zetényi–Takács-féle igazságtételi törvényjavaslat szolgáltatva volna erre a jogalapot, ezt végül az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte. 2010 után a „lex Biszku” hasonló igényekkel lép fel az 1956-os megtorlásokért felelős politikusokkal szemben.

munkástanácsok országos hálózatának kialakítására. Miután több munkástanács is megalakult, 1989 októberében az MDF deklarálta a munkástanács-mozgalom támogatását, ugyanakkor csak az individuális munkásrésztulajdon célját vállalta fel, a kollektív munkás-tulajdonét nem. A munkástanácsok támogatása a nagyvállalati menedzsmentre helyezett nyomás részeként szerepelt a politikájában (Szalai 1994b).

A munkástanács-mozgalom a szűk lehetőségek között értékesnek ítélte a politikai támogatást, és 1990 júliusára többen csatlakoztak az MDF égisze alatt szerveződő országos szövetségbe. A szövetség elfogadta a résztulajdon követelését a kollektív tulajdon helyett; működésében egyaránt támadta a vállalati menedzsment által dominált vállalati tanácsokat és a régi szocialista szakszervezetet. A munkásrésztulajdon sorsa e betagozódás után az MDF-en belüli kérdésként dőlt el. A munkásrésztulajdon-törvény kivívásában ironikus módon jelentős szerepet játszott a Szabó Tamás – a résztulajdon MDF-en belüli képviselője – és Kupa Mihály pénzügyminiszter közötti egyezség, amelyben a felek egyszerre támogatták a résztulajdont és a spontán privatizációt (Szalai 1994b: 106). A törvényt, amely megengedte, hogy a munkásrésztulajdon a menedzseri kivásárlás köztes állomása legyen, 1992-ben fogadták el, a privatizációs folyamatok előrehaladottságához képest későn. A munkástanácsok szövetsége a munkástulajdonért vívott további harcot reménytelennek ítélte, s magát a továbbiakra nézve „keresztény szakszervezetnek” nyilvánította, amelynek célja a privatizáció folyamatának és az abból származó munkanélküliség növekedésének a lassítása.

Ideológiai polarizáció: demokratikus antipopulizmus vs. antidemokratikus populizmus

A rendszerváltás folyamán a rendszerváltó pártokat a versengő érdekek ellenére összekovácsolta mind a kapitalista betagozódás követelményeinek közös szorgalmazása, mind az MSZMP korábbi hatalmának leépítése. Az MDF kormányzásának kezdetével azonban az erőforrások belső elosztása fölötti verseny felerősödött. Az MDF centralizáló kísérletei (médiaháború, Állami Vagyongazdálkodási Tanács, lusztrációs javaslatok) ellenében az SZDSZ kezdeményezésére számos civil szervezet és párt *de facto* politikai kampányba kezdett az új demokrácia védelmében, az állami túlhatalom visszatérése ellen, megalapítva a Demokratikus Chartát. Miután a Demokratikus Charta aláírásáért Antall József 1991-ben eltávolította Surányi Györgyöt a Magyar Nemzeti Bank éléről, a Charta politikai kezdeményezéséből mozgalommá szélesedett (Bozóki 1996). A mozgalomban számos civil és egyházi szereplőn kívül az MSZP is részt vett, így véget ért az utódpárttal szemben a rendszerváltó pártok által korábban érvényesített politikai karantén. A Charta a kelet-európai rendszerváltások során felerősödő etnikai konfliktusok ellen is felszólalt, s kiemelten foglalkozott

a Magyarországon is megjelenő új szélsőjobboldali megnyilvánulásokkal. Az akkor még MDF-alelnök és elnöki székre is aspiráló Csurka Istvánban sokan a párt szélsőjobbra tolódásának veszélyét látták.

A Charta legnagyobb tüntetésére 1992 szeptemberében került sor, Csurka István „Néhány gondolat...” c. esszéjére adott reakcióként (Csurka 1992). Csurka írásában úgy érvelt, hogy a világgazdaságba való betagozódás, az államadottság és az IMF felügyelete mellett az MDF – a nemzeti jelszavak ellenére – valójában ugyanúgy a magyar nép érdekei elleni gazdaságpolitikát folytat, mint amelyet a többi párt folytatna. A helyzetet a zsidó összeesküvésre vezette vissza, megalapozva a rendszerváltás utáni szélsőjobboldali narratívákat: a kommunisták az összeesküvés részeként folytattak a nemzet jóléte elleni politikát, ezért vették fel a kölcsönöket, az SZDSZ pedig az antikommunizmus álarca alatt tovább folytatja a nemzet kiszolgáltatását a nemzetközi fináncióknak, amelyet a kommunisták kezdtek el. A megoldást az MDF-en belüli radikális fordulatban jelölte meg, amely során a párt a jelenlegi kompromisszumok helyett a magyar nép valós érdekvédelme felé fordulna. Minthogy a valós gazdasági függést Csurka a magyar nép és a zsidó összeesküvés konfliktusára fordította le, az esszében meghirdetett programot és Csurka MDF-en belüli Magyar Út kezdeményezését a Charta mozgalom az antiszemitizmus és a szélsőjobb kormánypárton belüli térnyeréseként interpretálta. Az antiszemitizmus elleni erős tiltakozások hatására Csurkát 1993-ban kizárták az MDF-ből, ő nemsokára megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját. Az MSZP és az SZDSZ tovább közeledett a szélsőjobb térnyerése ellenében megfogalmazott „demokratikus” oldalra, az 1994-es választások után kormánykoalíciót alkotva. A Csurka által megpendített gazdasági problémákat, a függést és a dolgozókat sújtó következményeket az így kikristályosodott „demokrata” oldal – mint a szélsőjobboldali, antiszemita érvelés elemeit – így maradéktalanul delegitímálta. Az MSZP és az SZDSZ koalíciója demokráciára és a gazdasági felelősségvállalásra „még nem eléggé érett”, reakcióiban a szélsőjobboldal történelmi kísérteteinek feltámadásával fenyegető nép képzetével szemben a nyugatos modernizáció és demokratizáció felülről végrehajtott modellje mellett tette le a voksot. Az 1995-ös első megszorítócsomagot (Bokros-csomag) már ennek a diskurzusnak a környezetében vezette be a kormány. A rendszerváltás utáni politikában tehát egy tartós diskurzív polarizáció jött létre, amely az egyik oldalon a gazdasági függés és kizsákmányolás témáit a kizsákmányolás valódi tényezőire vak antidemokratikus populizmussal, a másik oldalon a demokrácia ügyét a kizsákmányoltak érdekeit kizáró, felülről végrehajtott utoléró erőfeszítéssel, azaz demokratikus antipopulizmussal kapcsolta egybe. A „demokrácia” és a „magyarság” értékei ebben a folyamatban a kapitalista világrendszerbe való intézményes visszakapcsolódás két versengő elitstratégiájának az ideológiai elemeként kristályosodtak ki.³⁵

35 Részletesebben lásd Gagyi (2014a) jelen lapszámban.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban felvázolt perspektívából a magyarországi rendszerváltás nem a „szocializmus” és a „kapitalizmus” két univerzálisan meghatározható diszkrét rendszere közötti váltás, hanem annak a hosszú távú történelmi folyamatnak a része, amelyben a magyarországi társadalmi viszonyok a modern kapitalista világrendszer folyamataiba beágyazva, annak szerves részeként alakulnak. Sem a szocializmust megelőző kapitalista modernizáció, sem a szocialista időszak, sem a posztoszocialista fejlődés tulajdonságai nem érthetők meg anélkül, hogy ezeket az elemeket a tágabb rendszeren belüli összefüggésekben elhelyeznénk.

A magyar (és kelet-európai) fejlődésnek azok a sajátosságai, amelyek a szocializmus-vitákban a keleti/nyugati jellegzetességek ellentmondásaként jelennek meg – az állam erős szerepe a gazdaságban, az ennek megfelelő, államirányításba beágyazott rendies viszonyok fennmaradása, a polgárosodás és a belső piac gyengesége – ebből a perspektívából inkább a világrendszerbe való félperifériás betagozódás tulajdonságai. A félperifériás pozícióban a kapitalista világrendszerbe való történeti integráció során a polgári forradalmak helyett a refeudalizáció volt a jellemző, a belső piacok megerősödése helyett a centrum piacainak táplálása, a technológiai monopóliumok kifejlődése helyett az utolérés erőfeszítései és az ebből adódó eladósodás. Ha ezeket a tulajdonságokat aszerint a modernizációs ideológia szerint tárgyaljuk, amely a világrendszer globális hierarchiáit az egyes társadalmak belső minőségeivel magyarázza, akkor nemcsak a kelet-európai társadalomfejlődés sajátosságait értjük félre, de magának a centrumnak a felhalmozási képességét sem fogjuk tudni megérteni, amely a perifériák veszteséges modernizációja nélkül nem jöhetett volna létre.

Az államszocialista kísérlet maga is a tőkés világ gazdaságon belül jött létre. Bár politikailag a kapitalista világ gazdaság ellenében fogalmazta meg önmagát, valós dinamikáját minden ponton meghatározta a kapitalista világ gazdaság. Az államszocializmus egy félperifériás felzárkózási kísérlet volt a kapitalista világ gazdaságon belül (Wallerstein 1990/91; van der Pijl 1993). A belső erőforrásokat erőteljes centralizációval mozgósította annak érdekében, hogy a kapitalista centrumtól való technológiai elmaradást és függést importhelyettesítő iparosítással számolja fel. Az importhelyettesítés erőfeszítései azonban exportkényszerhez, a protekcionista fejlesztés és a piaci decentralizáció ellentmondó stratégiái közötti ingázáshoz, valamint eladósodáshoz vezettek. A „szocializmus” belső jellemzői tehát a kapitalista világrendszeren belüli félperifériás felzárkózási kísérlet jellemzői.³⁶

36 Lásd André Gunder Frank (1977) elemzését a szocialista blokk külkereskedelmi kapcsolatairól, amelyek a kapitalista világrendszer tipikus félperifériás funkcióit látják el mind a centrummal, mind a perifériával szemben.

A kapitalista világ gazdaság 1945 utáni fejlődési ciklusában, amelynek az államszocialista kísérletek is a részei voltak, az 1970-es években fordulópont következett be. A fordista felhalmozási rezsim a hatvanas évek végére elérte azt a pontot, amikor az adott termelési rendszerben felhalmozott tőkét már nem lehetett ugyanazon a rezsimen belül befektetni, s az ebből következő túltermelési válság a hetvenes évek globális válságban, majd annak nyomán a felhalmozás alapvető módjának átalakulásában – finanszírozásban és neoliberalizmusban – csapódott le. A szocialista blokknak a kapitalista világ gazdaság dinamikáitól függő belső fejlődését ez a fordulópont mélyen átformálta. A hetvenes évek válsága a szocialista blokkban elsősorban az energiaárak emelkedésében, ennek következményeként az ipari termelés veszteségessé válásában, valamint a centrum pénzügyi expanziójával elérhetővé vált olcsó nemzetközi hitelek miatti fokozódó eladósodásban jelentkezett. A kapitalista világ gazdaságban belüli felzárkózási kísérletként működő és az azon belül meghatározott dinamikák szerint alakuló államszocialista belső fejlődési modellből Magyarország a rendszerváltással átlépett a függő betagozódás másik modelljébe, amelynek további alakulása ugyancsak a centrum túltermelési válságának továbbgyűrűző hatásaihoz kötött. A privatizáció, a külföldi működő tőke bevonásával zajló korlátozott újraiparosítás, az állami és a magánszféra eladósodása a rendszerváltás után a centrum saját túlfelhalmozási válságát kiigazító stratégiáihoz kapcsolódott, amelyek a korábbi államszocialista termelőkapacitások megszüntetését, a termelési lánc alacsony hozzáadott értékű elemeinek (fél)perifériákra történő kihelyezését és a tőkeexport erősödését irányozták elő. A 2008-as pénzügyi összeomlással ezek a stratégiák válságba kerültek, s ezzel párhuzamosan a magyar gazdaság addigra fenntarthatatlanná vált függő fejlődési modellje is ártrendeződött. Az új irány az adósságtörlesztés, a belső felhalmozás, az exportkényszernek megfelelően a termelési lánc leértékelődő pontjaiba való belépés, s mindebből következően az erős belső centralizáció és a munkaerő belső fegyelmezése lettek.

A rendszerváltás utólagos értékelése során ebből a perspektívából érdemes túllépni azon a modernizációs ideológiát ismétlő értelmezési kereten, amely a rendszerváltás sikerességét azzal méri, hogy a „szocialista” belső jellemzők kiiktatásával és a „kapitalista” belső jellemzők elsajátításával mennyire sikerül a félperifériás függő fejlődés tulajdonságait a centrumban zajló domináns felhalmozás tulajdonságaivá alakítani. A rendszerváltással az államszocialista félperiféria nem tört ki a világszintű felhalmozásban betöltött előnytelen pozícióból, hanem a felhalmozást kiszolgáló belső struktúrák változtak meg a félperifériás pozícióban. Ezeknek a struktúráknak a 2008-as válság utáni újrarendeződésével Magyarországon a rendszerváltásból következő liberalizáló integrációs modell leváltásának vagyunk tanúi. Az új modell a politikai ideológiák szintjén a rendszerváltás megismétlését ígéri abban az értelemben, hogy beteljesíti a világ gazdaságban betöltött pozíció megváltoztatását. Valójában ez a modell pusztán a világrendszeren belüli függő

betagozódás komplexebb – a nemzetközi kereskedelmi viszonyokat elfogadó, de a belső piaci feltételeket a nemzeti tőke érdekei szerint alakító – formája.

A rendszerváltás értelmezésében kiemelt szerepet játszó fogalmi dichotómiákat, mint amilyen a „terv” és a „piac” vagy a „diktatúra” és a „demokrácia” ellentétpárjai, érdemes ebből a perspektívából újraértékelni. A „terv” vagy „piac” dilemmája nem a „szocializmus” vagy „kapitalizmus” dilemmája, hanem, ahogy rámutattunk, a félperifériás felzárkózás alapvető – és az adott geopolitikai keretek között megoldhatatlan – stratégiai dilemmája. Ez az ideáltipikusan a liberalizáció és a protekcionista iparfejlesztés szembeállításával leírható vita a kapitalista és az államszocialista felzárkózási kísérletekben egészen eltérő helyeken és történelmi korszakokban jelentkezett, de jellegzetességei minden esetben a centrum fejlődése által meghatározott mozgástérrel függtek.

A „demokrácia” vagy „diktatúra” fogalmi dichotómiája a rendszerváltás modernizációs ideológiájában a centrumországok univerzalizált demokráciamodelljének kelet-európai átvételére utalt: mintha a demokrácia általános modellje a globális hatalmi erőviszonyoktól függetlenül különböző országokban azonos eséllyel lenne megvalósítható. Az elvek szintjén megjelenő ígérettel szemben a rendszerváltás mint a kelet-európai országok intézményes betagozódása a kapitalista világrendszerbe, s azon belül egy újabb függő fejlődésbe azt feltételezte, hogy egyszerre történjen meg a demokratizáció és a proletarizált lakosság megfosztása a megélhetés állami garanciáitól. A demokrácia ideálja a rendszerváltást levezénylő elitek ideológiájában az öngazgatás és részvétel ideálja helyett a parlamentáris demokrácia formális intézményeinek a létrehozására szűkült, amely intézmények a későbbiekben két versengő gazdasági-politikai elitblokk küzdelmének színterei lettek. A formális demokrácia intézményei a függő fejlődés újabb szakaszában ma átalakulnak, ez azonban nem a rendszerváltás mint a centrumhoz való hasonulás kudarcának köszönhető, hanem nagyrészt ugyanannak a centrum válságciklusait követő félperifériás pályának, amely magát a rendszerváltást és annak formális demokráciainitézményeit is magával hozta.

Cikkünkben a nemzetállami és az alatti léptékek szintjét a rendszerváltás folyamatában a világrendszer felől néztük, ami lehetővé teszi, hogy a rendszerváltás helyi folyamatait a kapitalizmus válságaira reagáló átalakulásoknak és azok továbbgyűrűző hatásainak a kontextusában értelmezzük. Habár ebből a nézőpontból nagyobb hangsúlyt kapnak a félperifériás pozícióból fakadó függőségek és a nemzetállami politikák szűk(ülő) mozgásterei, nem gondoljuk, hogy a retorikájukban az „utolérést” vagy a „felzárkózást” hirdető (kudarcos) politikák és az ezekből következő függő fejlődési modellek szociológiaiilag egyenértékű korszakokat jelentettek volna. A célunk jelen esetben nem az egyes fejlődési korszakok morális értékelése volt, hanem az, hogy perspektívát nyújtsunk e korszakok rendszerszintű összefüggéseinek a megértéséhez.

Amennyiben tehát a magyar viszonyok belső alakulását a világ gazdaság külső dinamikáival összefüggésben vizsgáljuk, elvesz a rendszerváltás kérdésének az az éle, amely az ország világ gazdasági pozícióját radikálisan megváltoztató sorsfordulót, esetleg annak kudarcát keresi a rendszerváltás történetében. A kérdés fő iránya ehelyett az lesz, hogy a kapitalista világrendszer történeti egységén belüli folyamatok hogyan alakulnak, s ezen a mozgástéren belül a függő fejlődésnek milyen belső modelljei formálódnak. Ugyanez a perspektívaváltás a rendszerváltás kérdését az emancipációs ígérek szempontjából is átfogalmazza. A rendszerváltással kapcsolatban a helyi politikai küzdelmek szintjén a szocializmus, a demokrácia vagy a nemzeti felszabadítás kérdése úgy szokott felmerülni, mint ha a helyi csoportok politikai projektjei képesek lennének eldönteni az ország sorsát. Tágabb perspektívából azonban a helyi csoportok mozgásterét mindig a világrendszeren belüli meghatározottságok jelölik ki – az emancipáció kérdése elválaszthatatlan az egyenlőtlenségeket alapvetően kitermelő kapitalista világrendszerhez való viszonytól. Ennek súlyát a helyi emancipációs törekvések szintjén nehéz, sőt elsőre lehetetlennek tűnik felvállalni. A világrendszer szintjén érvényesülő meghatározottságok azonban akkor is működnek, ha azokra a meghatározottságok helyi hatásai ellen küzdő csoportok nem reflektálnak. A helyi emancipációs erőfeszítések csak e tágabb perspektíva birtokában kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy saját erőfeszítéseik irányáról dönthessenek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amin, Samir (1977): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. The Harvester Press.
- Anderson, Perry (1979): *Lineages of the Absolutist State*. Verso.
- Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Kézirat. Pénzügykutató Intézet.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni ([1997] 2000): Globalisation, State Sovereignty and the „Endless” Accumulation of Capital. In: *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*. Szerk.: Kalb, Don – van der Land, Marco – Staring, Richard – van Steenbergen, Bart – Wilterdink, Nico. Rowman and Littlefield: 125–150.
- Bence György – Kis János – Márkus György ([1972] 1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T–Twins – Lukács Archívum.
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Ránki György (1979): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bibó István ([1971–72] 1986): Az európai társadalomfejlődés értelme. In: *Válogatott tanulmányok*. 3. kötet. Magvető: 7–123.
- Bideleux, Robert (1996): The Comecon Experiment. In: *European Integration and Disintegration: East and West*. Szerk.: Bideleux, Robert – Taylor, Richard. Routledge: 174–204.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Bodnár, Judit (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity in Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge.
- Bozóki András (1996): A Demokratikus Charta története. In: *Beszélő (új folyam)*, Vol. 1., No. 2.: 64–75.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3.: 3–20.
- Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 19–41.
- Braudel, Fernand ([1979] 1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat.
- Brenner, Neil (1999). Beyond State-Centrism? Space, Territoriality, and Geographical Scale in Globalization Studies. In: *Theory and Society*, Vol. 28., No. 1.: 39–78.
- Brenner, Robert (1977): The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. In: *New Left Review*, No. 1/104.: 25–92.
- Brenner, Robert (2000): The Boom and the Bubble. In: *New Left Review*, No. 11/6.: 5–43.
- Burawoy, Michael (2009): *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations and One Theoretical Tradition*. University of California Press.
- Burawoy, Michael – Lukács, János (1992): *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. University of Chicago Press.
- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton University Press.

- Chase-Dunn, Christopher (1980): Socialist State in the Capitalist World Economy. In: *Social Problems*, Vol. 27., No. 5.: 505–525.
- Cox, Robert (1987): *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. Columbia University Press.
- Csite András – Kovách Imre (1998): Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 53., No. 4.: 16–33.
- Csite András – Kovách Imre (1999): A posztszocializmus vége: A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 46., No. 2.: 121–144.
- Csite András – Kovách Imre (2002): A privatizáció: új gazdasági elit és a vállalati tulajdon. In: *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Szerk.: Kovách Imre. Napvilág: 25–65.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Dokumentumok*. T-Twins.
- Csurka István (1992): Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. In: *Magyar Fórum*, augusztus 20.: 9–16.
- Dobb, Maurice (1946): *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge & Kegan Paul LTD.
- Drahokoupil, Jan (2008): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Eyal, Gil ([2000] 2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Fordulat és reform (1987). In: *Medvetánc*, No. 2., Melléklet: 5–163.
- Frank, André Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 1., No. 1.: 91–140.
- Gadó Ottó (1978): *Közgazdasági szabályozó rendszerünk 1976-ban*. Kossuth.
- Gagyí Ágnes (2014a): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gagyí Ágnes (2014b): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gagyí, Ágnes – Ivancheva, Mariya (megjelenés alatt): The Rise and Fall of Civil Society in East Central Europe. In: *Central European Companion to Political Concepts*. Szerk.: Moskalewitz, Marcin – Przybylski, Wojciech. Central European University Press.

- Gill, Stephen (szerk.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge University Press.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztzocialista állapot? In: *Fordulat*, jelen lapszám.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
- Hajdu Tibor (1998): A csőd kezdete: A Központi Bizottság 1974. márciusi ülése. In: *Beszélő (új folyam)*, Vol. 3., No. 5.: 85–88.
- Hajnal István (1936): *Az újkor története*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.
- Harvey, David (1989): From Fordism to Flexible Accumulation. In: uő: *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Blackwell: 141–172.
- Hegedűs Miklós (1976): A gazdasági szerkezet alakítására irányuló gazdaságpolitika (1957–1960). In: Friss István et al.: *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957–1960)*. Kossuth – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 21–94.
- Hirschman, Albert O. (1968): The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America. In: *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 82., No. 1.: 1–32.
- Holman, Otto (1998): Integrating Eastern Europe: EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary. In: *International Journal of Political Economy*, Vol. 28., No. 2.: 12–43.
- Huszár Tibor (2007): *Az elittől a nómenklatúráig: Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Corvina.
- Jessop, Bob – Sum, Ngai-Ling (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Edward Elgar.
- Katus László (1967): A kelet-európai iparosodás és az „önálló” tőkés fejlődés kérdéséhez. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 67., No. 1.: 1–43.
- Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Kossuth.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth.
- Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.
- Kozma Ferenc (1996): *Külgazdasági stratégia*. Aula.
- Köpeczi Béla (1985): A konzervatív hullám és a nyugati értelmiség. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 40., No. 3.: 21–30.
- Körösényi András (2000): *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris.
- Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban: Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat.

- Krausz Tamás (1991): *Pártviták és történettudomány: Viták az „oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre*. Akadémiai Kiadó.
- Krausz Tamás (1996): *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Napvilág.
- Laclau, Ernesto (1971): Feudalism and Capitalism in Latin America. In: *New Left Review*, No. 1/67.: 19–38.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- Lóránt Károly (2001): Tartozik és követel. In: *Cégvezetés*, augusztus 1.
- Mackinnon, Danny (2010). Reconstructing Scale: Towards a New Scalar Politics. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 35., No. 1.: 21–36.
- Marston, Sallie A. (2000). The social construction of scale. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 24., No. 2.: 219–242.
- Meillassoux, Claude (1972): From reproduction to production. In: *Economy and Society*, Vol. 1., No. 1.: 93–105.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Mignolo, Walter (2011): *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Duke University Press.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.
- Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története*. História Alapítvány.
- Nyers Rezső (1978): *Turistaként a szocializmus felé: Interjú a Svenska Dagbladetnek*. Szamizdat.
- Overbeek, Henk (2004): Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 113–141.
- Pach, Zsigmond Pál (1968): The Shifting of International Trade Routes in the 15–16th Centuries. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 14., No.: 3–4.: 287–321. [Továbbá elérhető: Pach (1994): IX. tanulmány.]
- Pach, Zsigmond Pál (1970): The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries). In: *Études historiques 1970: 13. Congrès International des Sciences Historiques*. Akadémiai Kiadó: 217–264. [Továbbá elérhető: Pach (1994): X. tanulmány.]
- Pach, Zsigmond Pál (1994): *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*. Variorum.
- Papp István (2012): *A népi mozgalom története*. Jaffa.
- Rácz Lajos (1987): Részletek Rácz Lajosnak a magyar ellenzékéről tartott előadásából. In: *AB Hírmondó*, 1987, No. 25.: 28–49. Elérhető: Open Society Archive: HU OSA 302–1–2 5. doboz.

- Rakovski, Marc [Bence György – Kis János] ([1977] 1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Magyar Füzetek Könyvei 5. Dialogues Européens.
- Smith, Neil (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. University of Georgia Press.
- Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 6., No. 1.: 17–54.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. I. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41., No. 11.: 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. II. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41., No. 12.: 1053–1069.
- Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 101., No. 4.: 991–1027.
- Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. In: *American Sociological Review*, Vol. 77., No. 5.: 700–722.
- Swyngedouw, Erik (1997). Neither Global nor Local: „Glocalization” and the Politics of Scale. In: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Szerk.: Cox, Kelvin R. Guilford: 137–166.
- Szakadát László (1990): A párt vezető testületeinek összetétele. In: *Politikai szociológiai tanulmányok a kommunista bürokrácia vezérkaráról*. Szerk.: Nyíró András. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék: 7–18.
- Szalai Erzsébet (1989): Az új elit. In: *Beszélő*, No. 27.: 65–74.
- Szalai Erzsébet (1994a): *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994b): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 7., No. 2.: 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): Révész Béla oral history interjúja. Kézirat. Készült: Budapest, június 13.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, No. 1.: 65–99.
- Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert – Juhász Pál – Magyar Bálint – Martin, Bill. Akadémiai Kiadó.

- Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. In: *Magyar Lettre Internationale*, Vol. 5., No. 19.: 21–29.
- Szelényi Iván (1996): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai: A menedzseri uralom elméletének újragondolása. In: *Magyar Tudomány*, Vol. 41., No. 4.: 385–402.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 2.: 7–29.
- Szelényi Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 7–32.
- Szelényi, Iván – Eyal, Gil – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 81., No. 3.: 313–359.
- Társadalmi szerződés (1988). In: *Beszélő*, No. 20., különszám.
- Taylor, Peter J. (1981). Geographical Scales within the World-Economy Approach. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 5., No. 1.: 3–11.
- Thoma László (1998): Védtelen társadalom: A rendszerváltás és a szakszervezetek, 1988–1992. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: Krausz Tamás. Napvilág: 245–269.
- van Apeldoorn, Bastiaan (2004): Theorising the Transnational: A Historical Materialist Approach. In: *Journal of International Relations and Development*, Vol. 7., No. 2.: 142–176.
- van der Pijl, Kees (1993): Soviet Socialism and Passive Revolution. In: *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Szerk.: Gill, Stephen. Cambridge University Press: 237–258.
- van der Pijl, Kees (1998): *Transnational Classes and International Relations*. Routledge.
- „Van kiút!” A Hálózat Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata 1988 májusában (1988). In: *Magyar Füzetek*, No. 19–20.: 216–220.
- Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 9.: 680–699.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Vliegthart, Arjan – Overbeek, Henk (2008): Corporate Tax Reform in Neo-Liberal Europe: East Central Europe as a Template for Deepening the Neo-Liberal

- European Integration Project? In: *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance. From Lisbon to Lisbon*. Szerk.: van Apeldoorn, Bastiaan – Drahokoupil, Jan – Horn, Laura. Palgrave Macmillan: 143–162.
- Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 47., No. 7–8.: 549–564.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World-Economy: Essays*. Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1990/91): A XX. századi szocialista kísérletről. In: *Eszmélet*, No. 8.: 105–120.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. In: *Global Networks*, Vol. 2., No. 4.: 301–334.
- Wolf, Eric ([1982] 1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris – Századvég.
- Zala Júlia (1988): Zala Júlia-interjú. Készítette: Rejtő Gábor. Elérhető: 1956-os Intézet Oral History Archívuma, No. 124.